॥ आख्यातशिरोमणिव्याख्या रघुदेवी ॥

आख्यातस्य यत्नो वाच्यः ॥

आ॰शि॰टी॰ १

श्रीगणेशाय नमः॥ प्रणम्य नीरदश्यामसुद्दामगुणमन्दिरं। आख्यातवादसद्व्याख्या रघुदेवेन तन्यते १ नैयायि
कः परमतं निराकर्तुं स्वमतं व्यवस्थापयति। आख्यातस्येति। यत्नो वाच्यः। यत्नत्वविशिष्टो वाच्यः। यत्नत्वं शक्य
तावच्छेदकमिति यावत्। यथाश्रुते यत्नस्य व्यापारान्तर्गतत्वेन व्यापारशक्तिवादिमतव्यवच्छेदाप्रतीतेः। शक्य
तावच्छेदकं [illegible] चाख्यातत्वं तच्च रूढिसंबंधेनाख्यातपदवत्त्वं। यदि च रूढिसंबंधेनाख्यातपदवत्त्वं लकारेष्वेवा
भियुक्तानां तत्रैवाख्यातपदप्रयोगात्। तथा च पचन्ति सादावपि कृतिबोधापत्तिः। तत्रापि लकारस्थानेऽत्रादेशे
न रूढिसंबंधेनाख्यातपदवत्तो लकारस्य सत्त्वादिति विभाव्यते। तदा विशिष्य ति[illegible]वतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेद
कं बोध्यं। एतेन दशलकारसाधारणं लत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति परास्तं। तस्यैक्याभावात्। भावे वा पचन्ति सा
दावपि कृतिबोधापत्तेरिति। तथा च यत्नत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतियत्नत्वावच्छिन्नविशेष्यक

राम १

रूपितसंबंधघटिताख्यातपदत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्ययत्नोपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्पनीय
मिति चेद्येन ननु प्रदर्शितकार्यकारणभावकल्पने भूत्काराख्यातपदाघटितविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति चेत् संभ
वत्येवं यदि पाकाद्यनुकूलयत्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिबाधितपदनिष्ठपचादिधात्वव्यवहितोत्तरत्व
रूपानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वं न कल्प्यते । वस्तुतः फूत्काराख्यातपदजन्ययत्नोपस्थितिकाले पाकोयत्न इत्येवेति निराकां
क्षत्वाख्यातपाकानुकूलयत्नविषयकशाब्दबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनायावश्यकत्वे
नोपदर्शिताख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्ययत्नोपस्थितेः यत्नशाब्दबोधे जननीये पचतीत्याद्यानुपू
र्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनेनेदं केवलाख्यातपदात्यत्नविषयकशाब्दबोधवारणसंभवात् । केचित्तु आ
ख्यातस्य यत्नवाचकत्वे पाकगोचरनिरूक्तसामग्र्ययत्नकाले चैत्रः पचतीति प्रयोगस्यायोग्यत्वापत्तिमुद्भावयन्ति ।
तन्न अस्मद्धीमहि अप्रहत्वाभावातिरिक्तनिहृत्तसामग्र्यमत्वे मानाभावात् । वस्तुतस्तु निहृत्तसामग्र्ययत्नांगीकारेपि न ह

आ· टि· टी·
२
मु

तिः यत्नः पचतीतिवाक्यात् पाकानुकूलकृतेरेव शाब्दबोधोऽस्यानिष्टत्वात् यत्नकाले पाकानुकूलकृतेरभा
वात्तदानीं तादृशप्रयोगस्य तथाविधप्रमात्मकबोधाजनकतयाऽयोग्यत्वस्य प्रयोगाद्दुष्टत्वमेवेति । येन प्रदर्शितापु
त्तिभिया प्रवृत्तित्वमेवाख्यातपदशक्यतावच्छेदकं [illegible] पचरीयेति । तेषां मते इष्टसाधनताज्ञानाज्जन्यतावच्छे
दककोटिप्रविष्टत्वेन सिद्धायाः प्रवृत्तित्वजातेरीश्वरीयकृतिसाधारण्ये मानाभावेनेश्वरो वेदं वक्तीति वाक्या
च्छाब्दबोधानिर्वाहः परिचिंतनीयः । न च तत्राख्यातस्य कृतौ लक्षणायां नानुपपत्तिरिति वाच्यं । उपदर्शितरीत्या ता
दृशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य शक्त्यैव निर्वाहे लक्षणाकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । पचाख्यातस्य यत्नत्वविशि
ष्टशक्तत्वे चैत्रः पचतीत्यादिवदीश्वरः पचतीति प्रयोगवारणाय यावदूपमाख्यातस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टशक्तत्व
मुपगंतव्यमिति वाच्यं । आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगवत्तस्यापि वारणासंभवात् । तथाहि । आख्यातस्य यत्नत्व

२

विशिष्टवाचकत्वे आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति चेत् तथाविधप्रयोगशब्दार्थस्तथाविधशाब्दबोधात् तथाविधजन्यशा
ब्दप्रमात्मकबोधो वा नाद्यः कण्ठताल्वभिघानरूपशब्दकारणासत्त्वेन तथाविधशब्दस्याप्यनुत्पत्तेः नान्त्यः तथाविधशा
ब्दबोधस्यापादकाभावात्। योग्यताज्ञानमेवापादकमिति तु नाशङ्कनीयं। यतस्तथाविधशाब्दबोधाप्रसिद्ध्या
तादृशशाब्दबोधं प्रति तादृशयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनस्य निष्प्रयोजनकत्वात्। ननु पाकानुकूलकृ
ता तिमांश्चैत्र इत्यादिशाब्दबोधं प्रति तत्समानाकारयोग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकभेदेन हेतुत्वे गौरवात्। समान
धर्मितावच्छेदकताप्रसङ्गस्तस्मैव तथाविधयोग्यताज्ञानशाब्दबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावः तथा च पाकानुकूल
कृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पाकानुकूलकृतिप्रकारता
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति योग्यताज्ञानशाब्दबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावे अवच्छे

श्रा॰त्रि॰टी॰ ३

पाका

तेतादृशसंबंधेन पाकानुकूलकृतिज्ञानस्यात्मत्वे मत्वा तत्रतादृशबोधाप्रवृत्तौ क्रियमाणायां फलतः [illegible] नु
कूलकृतिमानात्मेतिशाब्दबोधापत्तिरितितुमाशंकिष्ठाः। अवच्छेदकतासंबंधावच्छिन्नतादृशकृतिप्रकारकशा
ब्दबोधंप्रतितथाविधयोग्यताज्ञानस्यहेतुतायाः कल्पनीयतया आत्मापचतीत्यादौ विशेष्यदर्शितातादृशयोग्य
ताज्ञानविरहेण तथाविधभ्रमात्मकशाब्दबोधापत्तेरशक्यत्वात्। एवंचेश्वरः पचतीतिवाक्यजन्यतादृशबोधाप
त्तिवारणस्यापिसुलभत्वात्। नचैवंसतिईश्वरोवेदंवक्तीतिप्रयोगस्योपपत्तिः। ईश्वरे अवच्छेदकतासंबंधे
नकृतेरभावादितिवाच्यं। तत्रसमवायसंबंधेनतादृशकृतिप्रकारकबोधंप्रतितथाविधानुपूर्वीज्ञानस्यहेतु
त्वकल्पनात् ईश्वरः पचतीत्यादितः तथाविधशाब्दबोधस्यानुत्पादेन तथाकल्पनायाअसंभवात् प्रत्युतवास्तु आ
त्मापचतिईश्वरः पचतीत्यादिवाक्यजन्यतथाविधबोधेधीहायत्तिमंगीकुर्वंतीसतमधिकेनाननुयतत्वविज्ञा

राम ३

पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातस्य विवरणात् व्यवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि

हि आख्यातपदस्य शक्तौ किं प्रमाणमत आह। पचतीत्यादि। किं करोतीत्यनंतरं करोमीत्युत्तरेषु। सर्वाख्यातवि
वरणादिति। इत्यालंकारिकाणां अर्थकथनादिरित्यर्थः। प्रवेश्य इति वाक्यस्योत्तरवाक्येनार्थकथनं विवरणमिति तस्य
न लक्षणत्वमिति भावः। ननु विवरणस्य कथं शक्तिग्राहकत्वं शाब्दविषयानुमानविधया वा। नाद्यः पाकं करो
तीति वाक्यस्य पाकविषयककृत्यमात्रबोधकत्वेन पचति आख्यातस्य कृत्यबोधकतया तत्र शक्तिग्रहे शाब्दविष
याप्रमाणत्वासंभवात्। नान्त्यः साध्यहेत्वप्रयोगासंभवादिति चेन्न। आख्यातपदं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं वा
धकं विना यत्नत्वविशिष्टार्थककरोतिप्रतिपादितार्थकत्वात्। पाकत्वविशिष्टे शक्तं पाकपदं प्रतिपादि
तार्थकपचधातुवत्। यद्यद्विशिष्टबोधपदप्रतिपादितार्थकं तत्तद्विशिष्टे शक्तमिति सामान्यव्याप्त्या विवर
णस्यापि शक्तिग्राहकत्वसंभवात्। ननु उपदर्शितानुमानमप्रयोजकमत आह। व्यवहारादिवेति। बाधकं

गणाद्युपदेशैः॥

विनाऽन्यलभ्यत्वप्रतिसंधानं विना। इदं तु धर्मिणीति। आख्यातस्य शक्तिः अवच्छेदार्थमुक्तं। कृतन्नेरिति। शक्तिग्र
हसंभवादित्यर्थः। तथा च विवरणहेतुकानुमानस्य शक्तिग्राहकत्वे तुल्ययुक्त्या व्यवहारहेतुकानुमानस्यापि
शक्तिग्राहकतया घटत्वादिविशिष्टे घटपदादेरपि शक्तिविलोपप्रसंग इति भावः। ननु विवरणात् तत्रैव शक्तिग्राहकं
यत्र नान्यलभ्यत्वप्रतिसंधानवत्तो। प्रकृते तु पाकः यत्नजन्यः पाकत्वादित्यनुमानादपि यत्नस्य लाभसंभवे
नान्यलभ्यत्वात्। अन्यलभ्यस्य आख्यातपदस्य शक्यत्वे किमपराद्धं धर्मिणोत्यत आह। किं करोतीत्यादि। यत्न
प्रश्ने। यत्नत्वविशिष्टे निरूपितसंबंधबोधकत्वात्प्रयोगे। पचतीत्युत्तरस्य। उत्तरकालभाविपचतीति वा
क्ये उपदर्शितप्रश्ननिवर्तकत्वस्य। यत्नार्थकत्वं विना। यत्नत्वविशिष्टे पाकस्य संबंधबोधं विना। अयमर्थकः। य
र्मविशिष्टे यद्धर्मावच्छिन्नस्य संबंधः यत्प्रश्नवाक्यात् प्रतीयते तद्धर्मविशिष्टे तद्धर्मस्यापि धर्मावच्छिन्नसं

किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विना अनुपपत्तेश्च॥

स्त

बंधबोध[illegible]उत्तरवाक्यात्प्रतीयते तत्तदुत्तरवाक्यं तत्प्रश्ननिवर्तकं भवति। यथा घटत्वविशिष्टे जिज्ञासितसंबंध
बोधके कस्माद्घट इति प्रश्ने घटत्वविशिष्टे दंडजन्यत्वबोधकदंडाद्घट इत्युत्तरवाक्यनिवर्तकत्वं। प्रकृते चाख्या
तस्य यत्नत्वविशिष्टाबोधकत्वे व्यापारश्च त्याप्यवतीति वाक्यात् पाकानुकूलव्यापारबोधाभ्युपगमेऽपि य
त्नत्वविशिष्टे पाकसंबंधबोधाभावात्त्वदाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे जिज्ञासितसंबंधबोधकं किं करोतीति
प्रश्नवाक्यनिवर्तकत्वानुपपत्तिः। अन्यलभ्यत्वेऽपि आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिरावश्यकी। ननु र
थो गच्छतीत्यादौ आख्यातस्य यत्नबोधकत्वासंभवेन व्यापारे शक्तिरावश्यकीत्यत आह। अचेतनर
ति। अचेतनार्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकवाक्ये इत्यर्थः। अनुकूलव्यापार इति। अत्रानुकूलत्वोक्ती
र्तेनेतुगमनस्य तेन संबंधेन व्यापारेऽन्वयस्योपगमात्। ननु तदंतर्भावेनापि लक्षणीयता। व्यर्थत्वात्। तत्र

अचेतनरथो गच्छतीत्यादौ चानुकूलव्यापारे लक्षणेति प्रांचः =

अन्यदीयगमनानुकूलनोदनादिमतिगच्छतीत्यप्रयोगात्॥ रथोगच्छतिजानातिइकृतियत्नोदृष्टवि

आ॰ त्रि॰ री॰ ५

गमनस्यान्वयेपदार्थः पदार्थेनान्वेतिनतुपदार्थैकदेशेनेतिव्युत्पत्तिविरोधात् तत्रव्यापारेलक्षणावादिम
तंदूषयति। अन्यदीयेति। रथगमनानुकूलनोदनाख्यसंयोगादिमतिनिश्चलपुरुषेऽयंपुरुषोगच्छती
त्यप्रयोगादित्यर्थः। तथाचाख्यातस्यव्यापारवादिमतेतादृशनिश्चलपुरुषेपिगमनानुकूलनोदनाख्य
संयोगादिरूपव्यापारवत्तयापुरुषोगच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिरितिभावः। ननुतादृशपुरुषेतथावि
धप्रयोगापत्तिर्नामतथाविधवाक्यजन्यप्रमात्मकबोधापत्तिः। साचतादृशपुरुषस्यनिश्चलतादृ
शायांउद्भवतेः न्यतावासेइष्टापत्तेः। आधेतत्कालीनभावेनतादृशशाब्दबोधाप्रसिद्ध्यात्रापत्यसं
भवइत्यतआह। रथोगच्छतीत्यादि। केचित्तुसामानाधिकरण्यसंबंधेनवर्तमानगमनविशिष्टव्यापा
रेआख्यातस्यलक्षणाकल्पनान्नोपरदर्शितापत्तिरित्यतआह। गच्छतीत्यादौ। त्याङ्कृ। कृतिव्यापारयो
क्रियानुकूलकृतिव्यापारयोरप्रतीतेः॥

रथो

राम ५

स्यादि। क्वचित्कृतिबाधे व्यापारलक्षणाकल्पना गौरवात्। क्वचित्कृतिव्यापारयोर्बाधेन कृतिव्यापार
योः प्रतीत्यसंभवादित्यर्थः। ननु जानातीत्यादावाश्रयत्वेऽव्याख्यातस्य लक्षणाकल्पने चैत्रो घटं जाना
तीतिप्रयोगकालेऽघ[illegible]तानवृत्तिमैत्रे मैत्रो घटं जानातीतिप्रयोगापत्तिः। एककालीनत्वसंबधाव
च्छिन्नतदाश्रयत्वस्य तदानीं मैत्रेऽपि सत्वात्। न तु तत्संबधावछिन्नाश्रयत्वे लक्षणाकल्पने पुनस्तौ
वगौरवं। तदपेक्षया व्यापारे लक्षणाकल्पनमेव न्याय्यो अतिप्रसंगस्य तत्परिहारीतस्यावारणीय
त्वात्। यद्विवारूपातं तस्याश्रयत्वत्वेनाश्रयत्वसामान्ये लक्षणा ज्ञानातीत्यादौ चाश्रयत्वत्वेन रू
पेण समवायसंबंधावछिन्नाश्रयत्वस्यैव बोधात्तथैव कार्यकारणभावकल्पनात्। तथापि व्या
पारलक्षणापेक्षया गौरवापत्तेरित्यत आह। गत्यादिमत्वेति। आदिना ज्ञानादिपरिग्रहः। मात्रपदेन

ना श क्ष

समवाय =

= गत्यादिमत्वमात्रप्रतीतिश्च॥

श्री·त्रि·टी·
६

मायाः मवच्छेदः। तथा चानुभवानुरोधेनागत्या तत्तत्संबंधावच्छिन्नाश्रयत्वे लक्षणा। तथाविधगुरुतरका
र्यकारणभावो वा कल्प्यत इति भावः। केचित्तु। ननु उपदर्शितस्थलेषु आधारस्यैवाश्रयत्वस्याप्रती
तेरलं तत्र लक्षणायेत्यत आह। गत्या हि मतेवेतीत्याद्यः। ननु आकाशात्मसु व्याप्यवृत्तिस्थले सर्वत्रा
श्रयत्वे लक्षणाकल्पनं न संभवति। घटो न कपालीत्यादौ न ज्ञानीत्यसंभवात्। घटस्य नष्टत्वेन ना
श्रयत्वाभावात्। प्रतियोगिना संबंधेन नाशत्वा [illegible] वच्छिन्नप्रतिप्रतियोगिन उक्तादा नमसंबंधे
नहेतुत्वानुरोधेन नष्टस्यापि प्रतियोगितासंबंधेन नाश्रयत्वांगीकारे पुनर्लाघवात् प्रतियोगि
त्व एव लक्षणाकल्पनस्यैवोचितत्वादित्यत आह। नकपालीत्यादावति। निरूढेति। अनादिसिद्धे
त्यर्थः। ननु परदर्शितवक्ष्यमाणप्रयोगसत्वे तत्र शक्तिरेवास्त्विति न कल्प्यत इति चेन्न। अपलत्वरूपल

राम
६

आश्रयत्वेन ज्ञायतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा =

धुज्ञाकृतावच्छेदकासंभवे तत्तत्संबंधघटिताश्रयत्वत्वावच्छिन्नेशक्तिकल्पनेगौरवत्तानकूपप्रति
बंधकस्यदत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत। नवाश्रयत्वत्वस्यातिरिक्तत्वमुपेत्यतदवच्छिन्नेशक्तिकल्पने
बाधकाभावइतिवाच्यं।तर्हिआधारत्वमप्यतिरिक्तमभ्युपेत्यतदवच्छिन्नेशक्तिकल्पनस्याचित
त्वात्। नचेष्टापत्तिः।तथात्वेतिविनिगमकाभावात्। अनततत्तद्धर्मावच्छिन्नेशक्तिकल्पनाम
पेक्ष्यलाघवात् क्लृप्तआश्रयत्वत्वावच्छिन्ने एवाधारत्वातस्यशक्तिकल्पनेबाधकाभावात्। एतेनसम
वायत्वमतिरिक्तंस्वीकृत्यतदवच्छिन्नेआधारत्वात्मकशक्तिः। अभवत्वलक्षणोत्स[illegible]पास्तं।उपदर्शित
विनिगमनाविरहेणतत्तद्धर्मावच्छिन्नेशक्तिकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्यत्तागकृतकत्वादिस
द्धिकमग्रेवक्ष्यामः। ननुचैत्रोजानातीत्यादौआश्रयत्वेनिरूढलक्षणाकल्पननिरर्थकमेवतत्रा

श्रा॰ शि॰ दी॰
७
मैत्रः पच्य

तंडुलः पचति चैत्रः। मैत्रः पच्यते तंडुल इत्यन्वयाबोधेन धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वय

श्रयतासंबंधेन चैत्रे ज्ञानरूपधात्वर्थस्यान्वयेनैवोपदर्शितान्वयबोधोपपत्तेः। तत्राश्रयत्वप्रकारकका
नुभवस्यासिद्ध एवेति चिंतामणिकामतेदूषणमाह। चैत्रः पचतीत्यादि। अन्वयाबोधादिति। चैत्रः पचति तं
डुल इत्यादौ कर्मतासंबंधेन पाके तंडुलस्य [illegible] ति तंडुल इत्यत्र पाके कर्तृतासंबंधेन मैत्रस्यान्वया
ननुभवादित्यर्थः। धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोरित्यादि। धात्वर्थनामार्थयोर्भेदातिरिक्तसाक्षात्संबं
धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतयेत्यर्थः। अत्र स्तोकं पचतीत्यादौ अभेदसंबंधेन धात्वर्थे नामार्थस्तो
कस्यान्वयात् व्युत्पत्तिभंगः अतो अभेदातिरिक्तेति [illegible] ननु तत्र विशेषणविभक्तेरेव अभेदो
र्थः। तत्रैव च स्तोकस्यान्वयोऽभ्युपेयते। तथा च तत्राभेदातिरिक्तत्वविशेषणानुपादानेपि न दोष इत्य

बोधस्याव्युत्पन्नतया संबंधविधया तद्भानस्यासंभवादिति तु नव्याः॥

एभ

नामार्थप्रत्ययार्थयोरेवान्वयबोधस्य तत्रोत्पन्नत्वादिति चेत् समं विशेषणविभक्तेः साधुत्वेनाभेदार्थ
कत्वासंभवात् । तस्मादभेदार्थकत्वेपि लुप्तविभक्तेरनुसंधानं स्तोकपाक इत्यादावभेदसंबंधेन
पाके स्तोकान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया तत्रैवाभेदातिरिक्तत्वविशेषणताया वृत्तित्वानुभवात् । तत्र लुप्त
विभक्तेरनुसंधानं विना शाब्दबोधानंगीकारे गतराजपुत्रस्यहृत्वादौ राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणा
यां तत्रापि तथाविधशक्यत्वादिति तंडुलपक्वमित्यादौ पाके तंडुलकर्मत्वस्यैव कर्मतासंबंधेन तंडुलस्या
पि बोधः स्यात् तत्र लुप्तविभक्तिभंगप्रसंगवारणाय साधुत्वादिति । नामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वितविभक्त्यर्थातिरि
क्तेत्यर्थः ननु तथापि नकलंजं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वान्विता

विना

व्या·सी·टी
६

नञर्थाभावस्य धात्वर्थैकदेशे नञ्भक्षणादाक्षेपात्तैव व्युत्पत्तिभङ्गापरिहारात्। अत्राकृत इति चेन्निपाताद्यतिरिक्तत्वं
विशेषणीयं। स्वीकृतत्वान्नञ्पदस्याभाववति लक्षणा। तस्य च भेदसंबन्धेन तत्र धात्वर्थेऽन्वय इति। संबन्धम
र्यादयेत्यादि। चैत्रो जानातीत्यादौ धात्वर्थनामार्थयोः संसर्गमर्यादया आश्रयत्वस्य भानात् समवायादिसंबन्धः नत
थाचैतादृशाश्रयत्वस्य वृत्तिरोधेन नामार्थनिष्ठभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छे
दकतासंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विभक्तिपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन हे
हेतुत्वं कल्पनीयं। एवं धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छि
न्नं प्रत्यपीति न चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयतासंबन्धेन धात्वर्थज्ञानस्य नामार्थेऽन्वयबोधसंभव इति भावः॥
अत्र चिन्तामणिकारमतानुयायिनः। चैत्रः पचति तण्डुलमित्यादौ कर्मतासंबन्धेन तण्डुलस्य पाकेऽन्वयबोध

राम
६

वारणायनामार्थनिष्ठतथाविधप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन स्याद्बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिविभ
क्तिपदवृत्तिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन हेतुत्वं कल्प्यतामस्तु । धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन स्याद्बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तथाविधोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनं तु निष्प्रामाणिकतया

च नादरणीयम् । तथा च द्वितीयानामार्थस्य आश्रयतासंबन्धेन धात्वर्थस्य नामार्थे अन्वयबोधे बाधकाभावादाश्रय
त्वेनाख्यातस्थले [illegible] कल्पनेन किमिति न जानीमहे । ननु आख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानङ्गीकारे ऽज्ञानाती
स्यादावाश्रयत्वप्रकारकबोधानुभवाय लक्ष्यते इति चेन्न । प्रायः स्वमात्रानुभवबलात्तथा बाधकस्य दूषयती
त्याकूतम् । अत्र विवदन्ते बहवः । जानातीत्यादावाख्यातस्य घटादौ आरसिकलक्षणा [illegible] कालेहानीयो घटा
दिभिन्नादबोधोपपत्त्यर्थं घटादिविशेष्यकतानप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञातुः समभिव्या [illegible] ख्या

श्रा·ति·टी
१

ख्यातपदजन्यघटाद्युपस्थितेर्हि तुल्यकल्पनेन घटत्वपटत्वादिभेदेनानंतकार्यकारणभावकल्पनापत्तावगौरवात्तदपेक्ष्य
तदनिर्वे ज्ञपज्ञानविष्ठप्रकारतानि रूपविशेष्यतावच्छेदकता संबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातपदनिरूपित पि न
वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारता संबंधेन हेतुत्वकल्पनैव न्याय्यसी । तथा च नाद्यशाब्दप्रकारताभावात् कथं चैत्रो
जानातीत्यादौ आश्रयता संबंधेन चैत्रे ज्ञाधात्वर्थस्यान्वय इति तत्र आख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणावश्यकीति । यत्तु घट
त्वपटत्वादिकमादाय तथाविधकार्यकारणभावकल्पने ज्ञानी यो घट इति योग्यताज्ञानबलात्तथाविधाख्या
तपदज्ञानजन्ययत्नाद्युपस्थितिः ज्ञायां ज्ञानी यो घट इति शाब्दबोधस्य समवायसंबंधेनाप्यापत्तिर्दुर्वारा । यदि
च विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या शाब्दबुद्धियोग्यताज्ञानयोरपि कार्यकारणभावः तथापि भिन्नविषयकानु
मितिसामग्रीभावरूपकारणबलात्तथाविधशाब्दबोधापत्तेरात्मनिष्ठलक्षणोपि ङः समाधेयमिति सर्वत्र घटत्व एव
१

परत्वादिकंनिवेश्य तथाविधसमभिव्याहारज्ञानजन्योपस्थितिशाब्दबोधयोः कार्यकारणभावकल्पनामि
तिकिंबाधकं चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे आश्रयतासंबंधेन ज्ञानस्यान्वय इति। तन्न। उपदर्शितशाब्दबोधपद
जन्योपस्थितेर्विषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पनेन तत्तद्विषयकत्वैः सह विनिगमनाविरहेण कार्यकार
णभावानन्त्यात्। कारणतावच्छेदकगौरवाच्च। तदपेक्षया घटत्वादिवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छि
न्नंप्रति घटत्वादिवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पनस्य सम्यक्तया आप्तसंभावात्तान
ष्याहि। विरोधिसामग्र्यभावेन ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधजननीयेन्नाधानुसमभिव्याहृतात्मातत्पदज्ञ
न्योपस्थितिविशिष्टघटत्वप्रकारकज्ञानादेः सहकारित्वकल्पनीयो घटत्वप्रकारकज्ञाने तथाविधोप
स्थितिवैशिष्ट्यस्य च प्रकारतासंबंधेन यत्त्वाधिकरणतन्निरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वरूपसा

मानाधिकरण्यसंबंधेन। तथा च नाहृत्य गृहीतपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिकालेन तथाविधसामानाधिकर
ण्यसंबंधेन तादृशगृहीतपदज्ञानजन्योपस्थितिविशिष्टे यत्र घटत्वज्ञानं तत्स्वरूपकार्य भावेन विरो सह
धिसामग्र्यभावरूपकारणबलात् न आत्मनि ज्ञानी योघट इति शाब्दबोधापत्तिः। न च तथापि पुरुषांतरस्य गृह्या
तपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिकाले पुरुषांतरात्मनि विरोधिसामग्र्यभावरूपकारणबलात् ज्ञानी योघट इ
ति शाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं। एकात्मसमवेतस्यान्यात्मनि आपत्तिवारणार्थं तदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं
प्रति तादात्म्यसंबंधेन त दात्मत्वेनापि हेतुत्वावश्यकत्वात् तत्पुरुषीयोपदर्शितागृहीतपदज्ञानजन्यो
पस्थितिविशिष्टतत्पुरुषीयघटत्वज्ञानत्वावच्छिन्नविशिष्टतदात्मविशिष्टविरोधिसामग्र्यभावस्य ज्ञानी
योघट इति शाब्दबोधसामग्रीत्वाभ्युपगमे न कथमप्यनुपपत्त्यभावात्। घटत्वज्ञानत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यं च तत्

दात्मनि एककालीनत्वसंबंधेन विरोधिसामग्र्यभावे तत्तद्दात्मवैशिष्ट्यं स्वं च तादात्म्यविशेषणतो
भयघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन बोध्यं तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताव
च्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिप्रकारतासंबंधेन तथाविधाख्यातपदजन्योपस्थितेर्हे
तुत्वस्य निर्दुष्टतया नातद्वाहेत्वभावात् चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे आश्रयतासंबंधेन ज्ञानान्वयबोधास
भवेन तत्राख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणावरूपकीतिमिदं । केचित्तु चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे आश्रयता
संबंधेन ज्ञानान्वयानुपगमे प्रसिद्धितमाख्यातस्य हलतिज्ञात्रापि चैत्रः पृच्छतीत्यादावपि स्यात्तु कूलल
तिमत्त्वसंबंधेन चैत्रे ज्ञानान्वयबोधस्यैव क्रमुचितत्वात् । यदि च धात्वर्थस्य नामार्थे ऽन्वयबोधोऽव्यु
त्पन्न इति तथाविधबोधस्यासंभवेनाख्यातस्य हलतिशक्तिराव रूपकीतिविभाव्यते । तद्धाज्ञानातीत्यादाव

कर्त्राश्रयत्वाभिधायकत्वं। क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानाभ्यां

पि आश्रयत्वेन स्वारसिककल्पनमावश्यकमित्याकूतः। ननु पर्यवसितविवरणादिबलादाख्यातस्य यत्नवाचकत्वे
तदैवायाति। यदि कृञो यत्नार्थकत्वेन दैवात् तु कुत स्तस्य व्यापारत्वविशिष्टे शक्तिकल्पने बाधकाभावात् इत्य
त आह तत्र श्वेसादिरिति क्रियाजन्यत्वेति। संयोगरूपव्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेपीत्यर्थः। तथा च कृ
धातोर्व्यापारार्थकत्वे पटांकुरादौ व्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानकाले कृतिजन्यत्वप्रतिसंधानाप्रतिसंधा
नाभ्यां पटः कृतः अंकुरो न कृत इति व्यवहारः सर्वानुभवसिद्धो न स्यात्। तन्मते तदा अंकुरे व्यापारजन्य
त्वज्ञानसत्वेन व्यापारजन्यत्वरूपकृत्वव्यवहर्तव्यताज्ञानाभावादिति भावः। कृधातोर्यत्नार्थकत्वे [illegible]
रमाह ज्ञानादिवदिति। ज्ञानादीत्यादौ यथाश्रयत्वबोधकत्वं पदसमभिव्याहृते पदात् ज्ञानाश्रय
श्चैत्र इति बोधस्तत्कर्तरि स त्रापि आश्रयबोधकतत्पदसमभिव्याहृतात् धातुपदात् ज्ञानाश्रय इति

ज्ञानादिवदाश्रयपरत्वेऽपि तत्कर्तृपदस्य कृत्याश्रयबोधकत्वसंभवात् =

ज्ञाधातु· २

बोधकत्वमघते। सच कृधातोर्यत्नार्थकत्वं विनानसंभवतीति तस्य यत्नार्थकत्वमावश्यकमिति भावः" इद
मत्र बोध्यं। तज्जादिपदस्य कर्तर्येव शक्तिः। न त्वलाघवात्तज्जादिपदस्य कृतौ शक्तिरंगीक्रियत इति वा
च्यं। तथा सति पचत्याचैत्र इत्यादौ चैत्रे तत्त्वप्रकारार्थकृतेः समवायसंबंधेनान्वयबोधासंभवात्। नामार्थ
धात्वर्थयोरिव नामार्थयोरपि अभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा घटः कर्म
त्वमित्यादिरिति राकांक्षवाक्यादपि कर्मतायामाधेयतासंबंधेन घटान्वयबोधप्रसंगात्। अत्रत्वचो नाम
त्वेनास्तीति तु न संभावनीयं। स्वाघटितत्वेन तस्यापि नामत्वात्। तदाकुः शमि वुक्ताः। स्वाघटितमिह नामेष्ट
मित्यादि। ज्ञातादित्यादौ तु कृतेर्ज्ञानानुकूलत्वाभावेन ज्ञानानुकूलकृत्याश्रयबोधासंभवात्। सविषय
कधातुसमभिव्याहारस्थले तु कृत्याश्रयत्वे लक्षणावश्यकीति। ननु ज्ञातादित्यादौ तवोलक्षणायां

क्रियायाः क्रियानुकूलव्यापारस्य वा कृ अर्थत्वे क्रियाश्रयः कारकमात्रं वा कर्तृपदस्यार्थः स्यात्॥

श्रा·शिरी·
१२
त्व
पे
क

कारेपि कर्तृत्वमत्र तत्त्वः शक्त्यैव कृत्साश्रयबोधोस्तु किं धातोर्यत्नशक्त्या इति चेन्न। तथा सति कर्तृसत्त्व धातुवैय
र्थ्यापत्तेः। तस्यैव वैयर्थ्ये व्यापारानुकूलकृत्साश्रय इति बोधापत्तेश्च। न च तत्र कृ धातुपदं तात्पर्यग्राहकमिति
वाच्यं। प्र[illegible] कृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरिति। ननु कर्तृपदात् कृत्साश्रयबोधश्चेत्
भवति तदैव कृञो यत्नार्थकत्वमायाति तदेव न। तत्पदात् क्रियाश्रयस्य तदनुकूलव्यापाराश्रयबोधस्य
वांगीकारादित्यत आह। क्रियायाइत्यादि। कृ धातोः क्रियार्थकत्वमभ्युपेत्य कर्तृपदात् क्रियाश्रयबोधांगी
कारे क्रियाश्रयमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात्। तस्य क्रियानुकूलव्यापारार्थकत्वमभ्युपेत्य कर्तृपदात्ताद
शव्यापाराश्रयबोधांगीकारे च कारकमात्रे च कर्तृव्यवहारः स्यात्। कारकमात्रस्यैव तथाविधव्यापारा
श्रयत्वादिति भावः। कृञो व्यापारशक्तिवादिमीमांसकः प्रसवति छते। आहेति। अंकुरः कृत इति प्रयो

राम
१२

अत्यर्थो गच्छति गमनं करोतीति बीजादिनांकुरः कृत इति विनापि यत्नं कृञः प्रयोगान्न तस्य यत्नवा
चकत्वं॥

कर्त्तृपदेचकृञःफलेनिरूढलक्षणायदिकृञोव्याश्रयमात्रेणतत्प्रयोगः

गस्यकर्म्मोपयत्नार्थकत्वेपिईश्वरीयकृतिमादायसंभवेनतस्यव्यापाराश्रयतासाधकत्वायोगात् आह। बीजा
दिनेति। तथाचकर्त्तोव्यापारार्थकत्वेविनाबीजादिकरणकव्यापारजन्म अंकुरइतिबोधजनकस्यबीजा
दिनाअंकुरःकृतइतिप्रयोगस्यासंभवात्तस्यतदभिधायकत्वमावश्यकमितिभावः। ननुतथासतिकार
कमात्रेकर्तृव्यवहारः अत्राक्यपरिहारइत्यतआह। कर्तृपदेचेति। अत्रचषष्ठ्यर्थसप्तमीतस्याश्रयघटकत्व
मर्थः। पदंपदंचवाक्यपरं। तथाचकर्तृरूपवाक्यघटकस्येत्यर्थः। यदीति। वस्तुतःकारकमात्रस्य
वार्त्तपदार्थत्वेक्षतिविरहः। विवक्षातःकारकाणिभवंतीतिन्यायिकप्रसिद्धेरेवातिप्रसंगभंगत्वादिति
भावः। ननुकृधातोरनंतरूपोणविभागरूपव्यापारवाचकत्वापेक्षयालाघवाद्यत्नेशक्तत्वमेवोचितं।
उपदर्शितस्थलेवव्यापारेलक्षणागौरवान्नानुपपत्तिरितिचेन्न। वक्ष्यमाणस्थलेषुतथा[illegible]योगाभावेनत

प्र

एवं चाचेतनेनापि पचतीति प्रयोगात् कृञ्जनानुकूलव्यापारप्रतीतिर्बाधकं विना गौणत्वायोगात् जनकव्यापार एवा

आ॰ति॰टी॰ १२

त्र शक्तिग्राहकाभावात्। अन्यथा पङ्कजपदस्य कदाचित् घटबोधसंभवेन तस्यापि तत्र शक्तिकल्पना
स्यादिति न किंचिदेतत्। कृधातोर्व्यापारे च कर्तृत्वव्यवस्थापकाख्यातस्यापि तद्वाचकत्वव्यवस्थापयति।
एवं चेति। कृधातोर्व्यापारस्य शक्तत्वे करोतीति विकरणादेर्यत्नत्वविशिष्टे आख्यातपदशक्तिकल्प
नत्वाभावे चेत्यर्थः। अचेतनेनापीति। काष्ठादावपीत्यर्थः। बाधकं विनेति। व्यापारे आख्यातस्य शक्तिकल्प
ने बाधकं विनेत्यर्थः। गौणत्वायोगादिति। व्यापारे आख्यातस्य लक्षणाकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्यर्थः।
जनकव्यापारेति। शक्यतावच्छेदककोटौ जनकत्वांशनिवेशात् तण्डुलं पचतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे ज
नकत्वस्य प्रकारविधया भानानुभवाभिप्रायेणेति हृदयम् इति। आख्यातपदार्थ इत्यर्थः। ननु तत्र गुरुत्वजनक
त्वमपेक्ष्य पूर्वकालवृत्तित्वमात्रं शक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं लाघवादिति तत आह तण्डुलेति। तथा चो

एम
१२

लौ

ख्यातार्थः तण्डुलक्रयणादेश्च न पाकादिजनकत्वमिति नातिप्रसंगः॥

कथं तर्हि पचतीत्यत्र पाकजनकयत्नानुभव इतिचेत् यत्नाविनाभूतपाकादिना क्रियाविशेषेणाकारणस्य यत्न

प्रदर्शितापत्तिवारणार्थं गुरुत्वेपि अनन्यगतिकतया अनन्यथासिद्धेति यत्नप्रवृत्तित्वरूपजनकत्वस्यैव
आख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनमुचितमिति भावः तर्हीति। आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टवा
चकत्वे इत्यर्थः। यत्नाविनाभूते साध्ये यत्नजन्यत्वव्याप्यो यः पाकादिक्रियाविशेषः तेन हेतुना त
त्कारणीभूतयत्नानुमानादित्यर्थः। अत्र पाकादिक्रियाहेतुत्वोक्तौ तेनैव तादात्म्यसंबन्धस्य व्याप्यता
घटकत्वमभ्युपेयं तथा च पाकः यत्नजन्यः पाकादित्यनुमानात् पाके यत्नजन्यत्वसिद्धिकाले तुल्य
वित्तिवेद्यतया यत्नेपि पाकजनकत्वसिद्ध्या पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभवनिर्वाह इति भावः।
ननु आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वे पचतीत्यनंतरं पाकजनकयत्नवानिति विवरणसंगतिरित्यत आह।
पचतीति। तात्पर्यविवरणमिति। तात्पर्यविषयीभूतार्थविवरणमित्यर्थः न च यादृशवाक्यस्य यदर्थे ता

त्पर्यस्यानुमानात् पचतीति पाकजनकयत्नवानिति तु तात्पर्यविवरणं।

अन्यथाधर्मिसंशोपि वाच्यतापत्तेः अथैवं तत्रोपदर्शितानुमानेन यत्नानुभवनिर्वाहेपि यत्नस्य वर्ज्यमानत्वेन
प्रतीयेत तस्यापदार्थत्वात्

श्रा०गी०टी० किल श्रवणानन्तरं रूपं तृष्णायाः घट्टनार्थबोधः स एव तस्य तात्पर्यविषयीभूतः प्रकृते च पचतीत्यादिवाक्य घट

१४ कीभूतपदार्थस्यायत्नाबोधकत्वं तत्र न तात्पर्यविषयत्वमिति वाच्यं। धूमोस्तीति वाक्यस्य तत्प्रयोक्त्रनुमितिवि नुमिति

षयीभूतवह्नितात्पर्यकत्ववत् पचतीत्यादिवाक्यस्यापि तत्प्रयोक्त्रनुमितिविषयीभूतयत्नतात्पर्यकत्व

संभवात्। तात्पर्यं च अस्मात् शब्दादेतदर्थबोधो भवत्वित्यादिवाक्येनाभिलप्यमानात्तच्छब्दप्रयोक्तृत्वप्र

कारकेच्छा तदर्थबोधोस्तु इतीच्छा। ननु विवरणस्य पुरःपरतात्पर्यविषयीभूतार्थपरत्वकल्पने सर्वत्र तथात्वसंभवे

ल न शक्तिग्राहकमनुपपन्नं स्यादत आह अत्र मयेति। अस्य लभ्यार्थस्यापि विवरणाच्छक्तिकल्पने इत्यर्थः। त

थाच यत्रान्यलभ्यत्वेनाक्षिप्तत्वेन विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वमायास्यतीति भावः। एवमिति। तत्रत्यपदर्शि

तानुमानेन पाकजनकयत्नानुभवनिर्वाहेपीत्यर्थः। यत्नस्येति। पाकजनकयत्नस्येत्यर्थः। ननु अनुमाना एम

१९

अन्यत्र धात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा लडादेर्वर्तमानत्वाद्यनुभवकत्वस्य व्युत्पन्नत्वाच्च ॥

उपस्थितेन तथाविषयत्वे आख्यातोपस्थापितवर्तमानत्वस्य ओत्तरकालिकशाब्दबोधो ऽभ्युपेयत इत्यत आह तस्येति । अपदार्थत्वात् । पदानुपस्थितत्वात् । तथा च पदानुपस्थितार्थस्य शाब्दबोधाविषयत्वनियमेन तथाकल्पनायाम् असंभवादिति भावः । ननु तत्र यत्न बोधपरम् अध्याहार्यं न त्वाविध बोधे गौरवं कार्यम् इत्यत आह क अन्यत्रेति । जानाति इत्यादौ इत्यर्थः । असत्त्वादिति । शाब्दबोधपरजन्यपदार्थोपस्थितेः ताद्दशार्थकारणाभावस्याति तत्त्वादित्यर्थः । तथा च जानातीत्यादौ आश्रयत्वे वर्तमानत्वान्वयवारणार्थं विशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन आश्रयत्वोपस्थापकाख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारक शाब्दबोधं प्रतिबन्धकता संबंधेन धातुनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन । एधो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थे वर्तमानत्वान्वयवारणाय विशेष्यतावच्छेदकत्वसंबंधेन व्यापारोपस्थापकाख्यातपदनिरूपि

नचपाकजनकवर्तमानव्यापारेणपाकजनकवर्तमानयत्नानुमानं· यत्नविगमेपिपाकानुवृत्तेः धर्मिविशेष

आ·सि·टी·
१५

तद्वृत्तिज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारकशाब्दबोधंप्रति आख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेःप्रकार
तासंबंधेनहेतुत्वकल्पनेनचतत्राख्यातपदार्थेपक्तेर्वर्तमानत्वान्वयबोधासंभवइतिभावः। ननुआरोप
स्थलेपाकाख्यातपदज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारकशाब्दबोधंप्रतियत्नपदजन्योपस्थितेरपिविशेष्य
तासंबंधेनातिरिक्तहेतुताकल्पनान्नानुपपत्तिरितिचेद्वैतादृशातिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनापे
क्षयाख्यातस्ययत्नत्वविशिष्टशक्तिकल्पनायालघीयस्त्वात्। नचयत्नकालः पाकजनकवर्तमा
नयत्नवान्पाकजनकवर्तमानव्यापारवत्त्वात् इत्यनुमानाद्यवतीत्यादौपाकजनकवर्तमानयत्ना
नुभवोपपत्तिरित्याचार्यकृन्निराकरोति। नचेति। यत्नविगमेपीति। तथाचव्यभिचारेणव्याप्तिग्रहासंभवे
नतथाविधानुमितिर्नसंभवतीतिभावः। ननुतथाविधवर्तमानत्वविशिष्टकालिकविशेषणतासंबं

वच्छेदकता

राम
१५

निष्ठताचयत्नस्यनप्रतीयेत·

तद्धाधिकरणव्यापारस्यापि पाकजकत्वात् · चैतन्याविनाभूतं चैत्रत्वादिविशेषितेन तेन यत्नानुमानमिति चेन्न ·

धेनतादृशव्यापारस्य हेतुत्वमंगीकार्यं । अतो नोक्तानुपपत्तिरित्यत आह । धर्मिविशेषेति । चैत्रादिव्यक्तिवृ
त्तित्वविसर्थः । ननु चैत्रः तथाविधवर्तमानयत्नवान् । तथाविधवर्तमानव्यापारवत्वात् इत्यनुमानेन
चैत्रे वर्तमानयत्नानुभवनिर्वाहो भविष्यतीत्यत आह । न चाधिकुरुतेति । तथाविधयत्नाधिकरण
काष्ठादिव्यापारस्यापीत्यर्थः । चैतन्याविनाभूतेति । चैतन्यव्याप्येत्यर्थः । इदं तु स्वरूपकथनपरं । न हेतु
तावच्छेदककोटौ निविष्टं । तस्यातत्रनिवेशे प्रयोजनाभावादिति । शोभनादेरित्यादिना च सौंदर्यापर
पर्यायशोभनत्वविशिष्टतथाविधव्यापारस्यैव तत्र तथाविधवर्तमानयत्नानुमापकत्वमुपेयमि
ति वाच्यं । काष्ठादेरपि सौंदर्यसंभवेन तथाविधयत्नविशिष्टहेतुसंभवे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । य
द्वा तथाविधयत्नविशिष्टसमवायादेहेतुतावच्छेदकत्ववधत्वाभ्युपगमान्न व्यभिचारावकाश इति । तद

चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि शोभनः पचतीत्यादौ शोभनादेः पाकजनकयत्नवत्वप्रतीतेरिति · सत्यं ·

आ॰ टी॰ १
१६

तत्राख्यातस्य जनकयत्ने लाक्षणिकत्वात्। मैवं। जनकव्यापारमपेक्ष्य लाघवेन जनकयत्नस्यैव श-

सत्वात् तस्य संबंधतायां प्रमाणाभावात्। पचतीत्यादौ सर्वत्र तत्संबंधघटितव्याप्तिग्रहत्वे प्रमाणाभावाच्च।
तत्राख्यातस्येति। पचतीत्यादावाख्यातस्य जनकयत्ने लक्षणाया आंगीकार्यत्वादिति भावः। लाघवेनेति।
अनन्यथासिद्धनियतोत्तरवृत्तित्वरूपजन्यत्वात्मकस्य व्यापारत्वस्याख्यातपदशक्यतावच्छेदकत्वे क-
ल्पनागौरवात्तदपेक्षया कार्यसामान्यजनकतावच्छेदकत्वेन सिद्धाया यत्नत्वजातेरेव शक्यतावच्छेदक-
कोटिनिवेशनस्योचितत्वमिति भावः। ननु सर्वमिदं संभवति जन्यत्वस्योक्तरूपत्वे। तदेव न, तस्यातिरिक्त-
त्वांगीकारात्। तथा चातिरिक्तजन्यत्वात्मकव्यापारत्वस्याख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे
न किंचिद्बाधकमुत्पश्यामः। साधकं च रथो गच्छतीत्यादौ लक्षणाया अकल्पनमिति चेत् सत्यं। व्यापारत्वस्य
आख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे अनेन संयोगविभागादिरूपे जन्यसामान्ये आख्यात-

राम
१६

पदशक्यत्वकल्पने गौरवात्तदपेक्षया तन्मात्रेणावच्छिन्नशक्तिकल्पने लाघवस्यातिस्फुटत्वात् । यत्तु स्यापि व्या
पारतया तत्र शक्तिकल्पनस्य व्यापारसामान्यशक्तिकल्पनेऽप्यावश्यकत्वात् । केचित्तु आख्यातस्य सम
वायमात्रे शक्तिः । समवायत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वं तज्जातित्वं । मुख्यप्रयोगस्य रथो गच्छतीत्यादौपपत्ती
त्यादेश्च जनककर्तृत्वे लक्षणास्वीकारः । तदपि न सम्यक् । आख्यातस्य समवाये शक्तिकल्पने गौरवात् । न च सम
वायस्यैकतया न गौरवावकाशो लाघवं चेति तत्र शक्तिकल्पनापेक्षया स्फुटमेवेति वाच्यं । एकस्मिन्
समवायेऽस्याख्यातशक्तिकल्पने केवलचैत्रस्य घटसत्तानवृत्तादशायां चैत्रो घटं
जानातीति प्रयोगापत्तिः । मन्मते त्वाख्यातत्वादि समवायापेक्षया ज्ञानादिसमवायस्यैव लक्षणाया भावे
नश्चात्मत्वादि समवायवत्तिमैत्रात्मनि तत्तन्नाभावदशायामपि ज्ञानसमवायसत्त्वात् । यदि वाख्यातपे

यत्नं विहा...जनकमात्रे शक्तिरस्तु लाघवात् तथा चाचेतनेनेपि प्रयोगो मुख्य एवेति चेन्न अपचत्स्वपि

आ॰शि॰टी॰
१७

दार्थं समवायान्वये तत्र दात्मनि लक्षितत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधत्वं मुंगीकृत्योक्तवाधको भावः तंभामतो तथाप्यतिरि
कृतसमवायत्वमास्तामनुपदर्शितावच्छेदकमुतविशेष्यता संबंधेन तन्मात्रविशेष्यकज्ञानादिकमिति स्वविवि
निगमनाविरहेण गौरवं उत्तमे वा यत्नशक्तिवादिमते तु यत्नत्वस्य जातितया तदितरस्य यत्नासाधारणस्य
गौरवेण शक्यतावच्छेदकत्वस्यासंभवादुक्तिः कर्तृत्याल्लाघवस्य न्नलतो प्यशक्यवारणीयत्वमेवेति सुधीभिरस्म
त्पयमूत्राकृतौ यत्नं विहायेति लाघवादिति जनकयत्नशक्तिवादिना मयि जनकांशे शक्तिकल्पनस्यावश्य
कतया जनकशक्तिवादिमते एतदतिरिक्तशक्तेः कल्पनं लाघवसंभवादिति भावः तथा चेति जनकमात्रशा
क्तिकल्पने चेत्यर्थः अचेतनेपीत्यादि रथो गच्छतीत्यादौ गमनजनकनोदनादेः संयोगादेः रथादौ सत्वेन आ
ख्यातस्य तत्र तत्वेन तथा प्रयोगसंभवे तत्राख्यातस्य लक्षणा कल्पनमपि नास्तीति भावः अपचत्स्वपीति न चास्माधा

राम
१७

पाकजनकादृष्टवत्सु पचतीति प्रयोगापत्तेः

पाकजनकादृष्टजनकत्वेऽपि न पाकजनकत्वे मानाभावात् । अत एव क्षित्यादेः कृतिजन्यत्वे साध्ये न ज

१ णाजनकेत्यादिः। टीकायां अदृष्टस्य साधारणकारणतया न तत्कृतिपाकप्रत्युक्तं पचतीति प्रयोगापत्ति
रितिवाच्यं गौरवात्। ननु पाकजनकादृष्टजनककृतेरपि पाकजनकतया पाकादिगोचरकृतिकालेऽपि प
चतीति प्रयोगापत्तिरिति शंकां वारयति। पाकजनकादृष्टजनकेत्यादि। मानाभावादिति। तस्य पाकादिज
नकादृष्टजनकत्वेन पाकप्रयोजककृतया अन्यथासिद्धत्वेन बाधादिना अनुमानादिप्रमाणस्यानवतारा
दित्यर्थः। अत एवेति। तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वे प्रमाणाभावादेवेत्यर्थः। क्षित्यादेरिति। क्षि
तिः सकर्तृका कार्यत्वादितीश्वरानुमाने इत्यर्थः। तज्जनकेति। क्षित्यादिजनके इत्यर्थः। अर्थान्तरप्रसंगोऽपीति।
इत्यमायातनान्तरम सकर्तृकत्वस्यादृष्टाद्वारककृतिजन्यत्वार्थकतया अनुपपत्त्यभावादिति। ननु कृतौ इ

ता ष्टसाधनताया विषयत्वादिः सोऽहमनेन तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वस्यैव बोधितत्वेन करणत्वं ता

नकादृष्टजनककृत्यादिनार्थान्तरप्रसंगोऽपि प्रत्युक्तः

१ + तादृशकृतिवारणायेति। तादृशकृतिकालेन यावि ध्व

आ॰ शि॰ टी॰
१८

कथमतिप्रसंगो वारस्तत्राह। भावेवेति। तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वेऽसमानाधिकरणसद्भावेऽपीत्यर्थः। त्वयापीति।
जनकमात्रे शक्तिर्वाच्येति नापीत्यर्थः। ननु जनकयत्नत्वे आख्यातस्य शक्तिकल्पने शक्यतावच्छेदकगौरवात्तद्येष्व
केवलयत्नत्वविशिष्टे शक्तिकल्पनस्यैवोचितत्वात्तथैवाह। यत्नमात्रमिति। यत्नत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः। नचाख्या
तस्य यत्नमात्रवाचकत्वे आख्यातपदयत्नपदयोः पर्यायतापत्तिः। तच्छक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तत्वस्य
तत्पर्यायपदार्थत्वादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। ननु विषयत्वसंबन्धेनार्थसंसर्गतानभ्युपगमे पाकानुपधायकपाक
गोचरयत्नवति पुरुषे पचतीतिप्रयोगापत्तिरत आह। जनकत्वेवेति। फलोपधायकत्वेवेत्यर्थः। फलोपधायकत्व
चतन्नाच्छक्तित्वावच्छिन्नजनकत्वमतिरिक्तं वैसम्बन्धे तन्न। वैयाकरणमतमाह। कर्तृकर्मणीति। लकारवाच्ये।
आख्यातवाच्ये। इतीति। इत्यन्वेत्यर्थः। सामानाधिकरण्यानुरोधादिति। नामाख्यातयोरेकधर्मिबोधकत्वरूपसा

भावेवाता हृष्टकृतिनिराकरणाय अदृष्टद्वारकत्वेन जनकतायाः त्वयापि वाच्यत्वात्। यत्नमात्रे शक्यं। विषयत्वं
जनकत्वं वा संसर्गमर्यादया भासत इति नव्याः। कर्तृकर्मणीति लकारवाच्ये। चैत्रः पचति मैत्रेण पच्यते इति सामानाधिकरण्यानी

प्रयोगवारणाय चेत्सर्थः

राम
१८

अन्यथा पञ्चमी स्यादीकर्तरि न तीसा · पच्यते इत्यत्रापि कर्मणि द्वितीया स्यात् · तयोरनभिहिताधिकारीयत्वात् ·

मानाधिकरण्यबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः। नन्वेतादृशानुभवे मानाभावादित्यत आह। अन्यथेति। कर्त्राख्यात
वा कर्माख्यात तयोः कर्तृकर्मणोरनभिधायकत्वे इत्यर्थः। तयोरिति। द्वितीयातृतीययोरित्यर्थः। अनभिहिताधिका
रीयत्वादिति। कर्तृवा कर्मानभिधा वाख्यातसमभिव्याहारे विहितत्वादित्यर्थः। यत्राख्यातेन क तेनाभिधीय
ते न तत्र तृतीया। यत्राख्यातेन कर्म नाभिधीयते तत्र द्वितीयेत्युक्तं संगतेति भावः। ननु आख्यातस्यैव नाभिधा
यका नभिधायकत्वे एव द्वितीयातृतीययोर्नियामके। तथा च यथार्थमाख्यातस्य कर्त्राद्यभिधायकत्वमिस
न्ध्यात्। कुतः सिद्धमेतेति। अविशिष्टत्वादिति। कर्माख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः। तथा च नैयायिकनये कर्मा
धा ख्यातस्यापि कृतिवाचकतया तृतीया न स्यादिति भावः। नच नैयायिकनये कर्माख्याते कर्मत्वार्थकतया क स्य
र्थमेतदिति वाच्यं। मावीतने नैयायिकनय एव एतदभिधानात्। एकुरीमविष्यतीति तदुपरि

कृत्यविधानस्याविशिष्टत्वात्

आशि·टी·
१६

यत्र धातूत्तरप्रत्ययेन कर्तृगतसंख्याभिधीयते तत्र कर्तरि न तृतीया। यत्र कर्तृगतसंख्या नाभिधीयते तत्र

कर्तृकर्मसाद्विनियमः। द्वितीयातृतीययोस्तदभावयोश्च नियमस्य स्यार्थः। यत्र धातूत्तरप्रत्ययेन कर्मगतसंख्याभिधीय
ते तत्र कर्मणि द्वितीयाभावः। तेन यत्र कर्मगता संख्या नाभिधीयते तत्र कर्मणि द्वितीयेति भावः। चैत्रेण दृष्टो घ
टः स्यादाचिति। न च सुपः संख्याभिधायकत्वे चैत्रो रूपवानित्युदाहरणात् तत्र चैत्रेण दृष्टो घट इत्येतावत् रूप
यतानुधावनमफलमिति वाच्यं। न च क्रियारहितवाक्यमस्तीति न्यायेन चैत्रो रूपवानित्यादौ गच्छतीति क्रिया
मुपस्थाप्यस्ति। एवं सर्वत्र संख्याबोधसंभवे। तं सुपः संख्याभिधायकत्वेनेति शंका निराकरणाय मेवं न सुपः
संख्याभिधायकत्वे सक्रियत्वथा विधवाक्यपर्यंतानुधावनफलस्यानैष्फल्यमिति हिति। कृत्संज्ञकाः सुपश्च
वेति स्वत्रपे सुखाकृत्संज्ञकाः सुपदादिस्त्यर्थः। न तदभिधायकत्वमिति। न तिङः संख्याभिधायकत्वमि
त्यर्थः। तथा च देवदत्तो गच्छतीत्यादौ पितिङः संख्यानभिधायकत्वेन तृतीया स्यादिति भावः। तादृश

कृते कर्मगतसंख्याभिधानानभिधानाभ्यां नियमः। न च चैत्रेण दृष्टो घट इत्यत्रैवनाति

राम·
१६

सुपमिति ॥ द्वित्वादिसंख्याबोधकं सुपत्वमित्यर्थः ॥ द्वित्वादिमत्स्यादिति ॥ तथा च तत्र द्वित्वादिबोधान्वयानुपपत्तिरि
ऽपि संख्यावाचकत्वमित्यर्थः ॥ ननु चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ मैत्रपदोत्तरसुब्विभक्तेर्द्वि
त्वादिलाक्षणिकतया द्वित्वादिबोधसंभवेति ॥ संख्याभिधायकत्वे निर्युक्तिकमिति ॥ तदसंभवेऽयं विनिगमनाविरहे
पात्तत्र चैत्रपदोत्तरसुब्विभक्तेरपि लक्षणया द्वित्वबोधकत्वस्यावश्य कत्वे चैत्रद्वयं मैत्रद्वयं च प्रतीयेते त्यापत्ते
र्दुर्वारत्वात् ॥ नत्वैकवचनोपस्थितैकत्वान्वितचैत्रादौ कथं तिङ्ः पर्याप्यद्वित्वादेरन्वय इति तु नाशंकनीयम् ॥ तत्रै
कत्वस्याविवक्षितत्वादिति ॥ ननु तथाप्युपदर्शितसुप्तिङो द्वित्वाभिधायकत्वमस्तु ॥ एकत्वाभिधायकत्वं तु तस्य
निर्युक्तिकमित्याशंकामपाकर्तुमाह ॥ लाघवादेकवचनत्वेन द्विवचनत्वेनैवेति ॥ तथा चैकवचनत्वविशिष्टसुप्त्वे
कत्वशक्तितावच्छेदकत्वमपहाय एकवचनत्वस्य तत्र शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनमुचितम् ॥ एकवचनत्वं चाभि सु
चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ विनापि तादृशसुपं द्वित्वादिप्रत्ययात् लाघवादेकवचनत्वादिना एकत्वादौ शक्तत्वाभि

व्या॰शि॰टी॰
२०

तौरेकवचनत्वेन पारिभाषितत्वे। तन्त्वतिवादिसाधारणमितितिवादेरप्येकत्वबोधकत्वमक्षुण्णमिति भावः। नैवि
नु। पचतीत्यादावाख्यातपदाल्लक्षणायात्रत्यावाक्तर्तुर्बोधेपि न त्रति यत एव एकत्वबोधस्यानुभवसिद्धत्वा
त्तिपए एकत्वबोधत्वमावश्यकं। नचनत्राख्यातस्यैकत्वविशिष्टकर्तरि लक्षणेति वाच्यं। नियमतः प्रतीयमाने
प्यर्थे लक्षणाकल्पने यत्ने प्याख्यातशक्तिकल्पनस्य निर्युक्तिकत्वे लक्षणयैव तत्र यत्तबोधसंभवादिता

नरं

ऊः। कर्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यां इसारभ्यना स्तीत्यं [illegible] कांत्र घोपरिवैयाकरणाः समाधत्ते। क
तेत्यादि। तथा च सुविभक्तिं विना कर्तृसंख्यायाअवबोधानासंभवात् कर्तृयोतरसुपरावसंख्याबोधसंभवे कर्तृ
संख्याबोधकत्वे निर्युक्तिके। नन्वविनिगमनाविरह इति वाच्यं। एकवचनत्वेन सुपस्तत्र शक्तिरस्मन्मते सत्वात्।
एवं च चैत्रो ग्रामं गतवान् इत्यादौ अभिधानं तत्र कर्तृसंख्यायास्तत्वानभिधायकत्वे नतृतीयापत्तेर्लक्षणोप्य

राम
२०

किंचएकत्वसंख्यादिनासंख्याभिधानेननियमः पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्याकांक्षादिवशात्कर्तृकर्मसाधार णेनान्यतरबोधकपदसमभिव्याहारेण

ण्यवारणात्स्यादिति। ननुयत्राख्यातेनसंख्याभिधीयतेतत्रप्रथमा। यत्रचतेनकर्तृगतसंख्यानाभिधीयतेतत्रतृ
तीयेत्यादिनियमोवाच्यः। तार्तीयस्थलेचकर्त्रादेरभिधानानभिधानाभ्यांतथानियमोवाच्यः। तत्रचकोपिदोष
इत्यतआह। किंचेति। ननियमइति। कर्त्राख्यातेनकर्तृगतसंख्यैवाभिधीयतेनतुकर्मगतसंख्या। एवंकर्माख्या
तेनकर्मगतसंख्यैवाभिधीयतेनतुकर्तृगतसंख्येतिनियमालाभइत्यर्थः। ननुतादृशनियमालाभेका
क्षतिरित्यतआह। पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्येति। एकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः। आकांक्षादिवशात्। ए
कत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिवशादित्यर्थः। तथाचचैत्रोग्रामंगच्छतीत्यत्राख्यातेनकर्मगतसंख्याबो
धनेबाधकाभावेनतत्रापिकर्मणिप्रथमास्यात्। एवंचैत्रेणौदनःपच्यतइत्यत्राप्याख्यातेनकर्तृगतसं
ख्याबोधनेबाधकाभावेनतत्रापिकर्तरिप्रथमापत्तेरितिभावः। नतुकर्त्रैकवचनत्वावच्छिन्नस्यकर्त्रैकत्व

कर्त्रैकत्वत्वादिनाभिधाने तु कर्त्रादेरप्यभिधेयत्वांशे शक्तौ शक्यतावच्छेदकयोश्च गौरवमधिकं

श्रा·शि·१

त्वं शक्यतावच्छेदकं। एवं कर्मैकवचनत्वावच्छिन्नस्य कर्मैकत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वा। तथा च शक्यतावच्छेदकश
क्ततावच्छेदकभेदान्न सर्वत्र कर्तृकर्मसाधारणैकत्वबोधः इत्यत आह। कर्त्रैकत्वत्वादिना। अभिधाने त्विति। क
र्त्रैकत्वत्वादिना कर्त्रैकत्वत्वादौ कर्त्रैकवचनत्वावच्छिन्नादेः शक्तिकल्पने विनिगमयेः। आदिना कर्मैकत्वादि
परिग्रहः। अभिधेयत्वं शक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं इदमुपलक्षणं। कर्त्रादिपदस्यापि शक्तताव
च्छेदककोटिप्रविष्टत्वमित्यपि बोध्यं। ननु एतेन किमायातमित्यत आह। शक्तावित्यादि। शक्तावित्यस्य
गौरवमित्यनेनान्वयः। तथा च कर्त्रादिघटितधर्मविशिष्टे शक्तिकल्पनेन तत्तद्घटितधर्मस्य शक्यताव
च्छेदकत्वकल्पनेन कर्त्रादिपदघटितधर्मस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनेन च महागौरवं नैयायिकमते। वै
याकरणमते तु एकत्वत्वादिना शक्यता एकवचनत्वादिना शक्ततेति लाघवमिति स्फुटमिति भावः। वैया

२१ ला

च

क

राम

२१

तस्मादाख्यातत्वेन कर्तरि कर्मणि चात्मनेपदत्वेन एकवचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकत्वादौ शक्तिः एकपदो
पात्तत्वाच्च संख्याया वाच्यगामित्वं ...
करणमतमुपसंहरति। तस्मादिति। तत्तद्रूपेणापीति। तिप्त्वादिना वेत्यर्थः। ननु नैवं सति वैयाकरणमते कथं क
र्त्राद्याख्यातस्थले कर्मादौ संख्यान्वय इत्यत आह। एकपदेति। कर्त्रादिसंख्ययोरेकाख्यातपदोपस्था
प्यत्वादित्यर्थः। वाच्यगामित्वमिति। कर्त्राख्यातादिस्थले संख्यायाः कर्त्रादिष्वन्वयित्वमित्यर्थः। तथा
च एकपदोपस्थाप्यानामर्थानामसति बाधके एकत्रापरान्वय इति नियमेन एकत्वादिनिष्ठप्रकारता
निरूपितकर्तृनिष्ठविशेष्यतासंबन्धेन कर्त्राख्यातपदज्ञानजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कर्त्राख्यात
पदज्ञानकर्तृउपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वस्य एवमेकत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मनिष्ठविशे
ष्यतासंबन्धेन कर्माख्यातपदज्ञानजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कर्माख्यातपदज्ञानजन्यकर्मो
पस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वस्य च कल्पनीयतया न कर्त्राख्यातस्थले कर्मादौ संख्यान्वयबोध इति

कर्तृकर्मबोधकत्वं च एकदाव्युत्पन्नं अतो मैत्रः पच्यते लङ् लङ् स्यादयोन प्रयोगाः।

आ·ति·टी
२२

भावः। ननु कर्तरि आख्यातत्वेन कर्मणि चात्मनेपदत्वेन शक्तिकल्पने चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादिप्रयोगापत्तिः। त
त्राख्यातस्याख्यातत्वेन कर्तरि ज्ञातया कर्तृरूपाच्छितिसंभवेन आत्मनेपदत्वेन च तस्य कर्मणोपस्थि
स्थितिसंभवेन तयोस्तत्र चैत्रतण्डुलादौ अभेदसंबंधेनान्वयबोधे बाधकाभावादिसत आह। कर्तृकर्मसा
हि। एकदाव्युत्पन्नमिति। एकस्मिन्काले एकस्याः शक्तेर्विषयमित्यर्थः। तथा च तदाख्यातपदजन्यकर्तृत्वप्रकार
ककर्तृविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिकर्मतावोध गृहीततात्पर्यकतदाख्यातपदजन्यज्ञानत्वादिना
एवं तदाख्यातपदजन्यकर्मत्वप्रकारककर्मविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकार्यताबोधगृहीततात्प
र्यकतदाख्यातपदज्ञानत्वादिना च प्रतिबंधकत्वस्य कल्पनीयतया नैकदा एकाख्यातपदात्कर्तृकर्म
णोर्बोधापत्तिरिति भावः। केचित्तु तदाख्यातजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्तृविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्र

जन्य
ताप
२२

कर्त्र

तिकर्मत्वबोधकसुब्विभक्तिसमभिव्याहृतधातुसमभिव्याहृततदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्मोपस्थितेश्चहेतुत्व न्य
स्यकल्पनीयतया नैकदा एकाख्यातपदात्कर्तृकर्मणोरन्वयबोधः चैत्रेणतण्डुलश्चैत्रस्तण्डुलः पच्य
ते इत्यादिप्रयोगे चेष्टापत्तिस्तत्र तादृशान्वयबोधे कस्याप्यविवादादिति भावः। ननु उपदर्शितरीत्या मैत्रः पच्य
ते तंडुल इत्यादिप्रयोगवारणेपि चैत्रः पच्यते तंडुल इत्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारैवेति तत्र कर्मताबोधकहि
तत्तात्पर्यकाख्यातपदज्ञानाभावात्। कर्मताबोधकसुब्विभक्तिसमभिव्याहृतधातुसमभिव्याहृततदाख्या
तपदज्ञानजन्यकर्त्रुपस्थितिसत्त्वाच्च कर्तृबोधे बाधकाभावादित्यत आह। कर्तरीति। तथा च कर्तृत्वाद्बु
द्धिजनकतावच्छेदककोटौ आख्यातपदात्योग्याघसमभिव्याहृतत्वमपि निवेशनीयमिति नोपदर्शित
प्रयोगापत्तिरिति भावः। नैयायिकाः प्रसवन्ति ष्ठुत। अत एव इनीति नैयायिकनये लाघवमित्यस्तीत्यादि
कर्तरि यको असाधुत्वात् पच्यते मैत्रस्तंडुल इत्यादयोपि कर्तरि न तिवैयाकरणाः अत एव वदंति

भावनाविशेष्ये संख्याया अन्वयः समानपदोपात्तत्वेन एकान्वयित्वस्योचितत्वात्

आख्यातावच्छेदकाख्यातपदार्थानुक्तविभागमूलीभूतं कर्तृकर्मगतसंख्याभिधानानभिधानविघातकं क
र्तृकर्मसाधारण्येन संख्याबोधापादनं निराकर्तुमाह भावनाविशेष्य इति। समानपदोपात्तत्वेनेति। एकप
दोपस्थाप्यत्वेनेत्यर्थः। एकान्वयित्वस्य बाधकं विना नियमसिद्धत्वादिति भावः। ननु एकपदोपस्थाप्यानामेका
र्थान्वयित्वनियमो ऽप्रयोजकत्वादुपेक्षणीय इति चेन्नैवम्। तथाविधनियमस्वीकारे लाघवस्यैव प्रयोज
कत्वसंभवात्। तथाहि। आख्यातपदोपस्थाप्यभावनारूपैकार्थस्यान्वयबोधार्थं अवश्यं पदार्थान्तरे
चैत्राद्युपस्थितिकल्पनमावश्यकं। अन्यथा पदार्थान्तरस्य चैत्रादेः पदजन्योपस्थितिसद्भावेऽप्यन्वयबोधे भा
नोपसादनात्र भावनान्वयस्यानुपपत्तेः। तथा च संख्यायामपि चैत्राद्यन्वयस्वीकारे पदार्थान्तरोपस्थित्य
न्तरकल्पनप्रयुक्तं लाघवमतिस्फुटमेवेति सूक्तं उक्तो नियमः। न चोक्तनियमाभ्युपगमे एवैतस्यादोषः इति साम्प्र

भावनायाश्चविशेष्यत्वेनान्वययोग्यःकर्मत्वाद्यनवरुद्धःप्रथमांतपदोपस्थाप्यः।तथैवसाकां त्वात्।

त्वात्वितपाकेसंख्यान्वयाद्युपपत्तिरितिवाच्यं।आख्यातपदज्ञानजन्यसंख्याप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिधे
त्वादिपदजन्याख्यातपदार्थभावनाविशेष्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वस्यकल्पनीयतयाउपदर्शि
तापत्तेरभावात्। नचतथाप्युपदर्शितस्थलेउपदर्शितनियमभंगप्रसंगइतिवाच्यं।अन्यथानुपपत्त्यातादृश
नियमेप्येतत्साध्यत्वेप्येतत्साधनत्वाद्यतिरिक्तत्वेनएकपदोपस्थाप्यस्यविशेषणीयत्वादितिसारं।ननुभाव
नैवकुत्रान्वेतिकुत्रनेत्यत्रकिंनियामकंतत्राह।भावनायाश्चेत्युदिष्टान्वयोग्यतइति।तथाविधान्वयःका
र्यकारणभावसिद्धइत्यर्थः।तथाचयत्रकर्माद्यनवरुद्धप्रथमांतपदोपस्थाप्यएवाख्यातार्थभावना
याविशेष्यत्वेनान्वययोग्यत्वस्यकार्यकारणभावसिद्धत्वात्अत्रभावनान्वयइतिभावः।ननुकीदृशा
कार्यकारणभावसिद्धतथान्वयस्तत्राह।तथैवेति।भावनानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेना

ख्यातपदज्ञानजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिविशेष्यतासंबंधेनाख्यातपदसमभिव्याहृतप्रथमांतनामपद
ज्ञानजन्यकर्मत्वाद्यनवच्छिन्नार्थविशेष्यकोपस्थितित्वेनेत्यर्थः। साकांक्षत्वादिति। शाब्दबोधपदजन्यो
पस्थितिसोऽकार्यकारणभावकल्पनादित्यर्थः। तथा च तादृशकार्यकारणभावबलात् तथाविधप्रथमां
तपदोपस्थाप्य एव भावनाया विशेष्यत्वेनान्वयनियम इति भावः। ननु प्रदर्शितकार्यकारणभावे कारण
तावच्छेदककोटौ कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वविशेषणं व्यर्थं। यदि च कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वविशेषणं न निवेश्यते तथाविधा
न्वयबुद्धिं प्रतिप्रथमांतपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वे चन्द्र इव मुखमस्तीत्यादौ प्रथमांतपदोपस्थापितविषये चन्द्रे सादृश्यप
चभावनायान्वयप्रसंगस्तत्राह प्रकृतशाब्दबोधेऽन्तराविशेषणार्थकं कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वं तत्र कारणतावच्छेद
ककोटौ निवेश[illegible]नीयैर्विभाव्यते। तथापि तत्र पदे प्रथमांतत्वविशेषणं व्यर्थमेव। द्वितीयांतपदजन्योपस्थि

दो
मिति
रम

तिविषयीभूतार्थस्यज्ञानस्यबोधेकर्मत्वविशेषणतयाहि तरविशेषणतया [illegible] र्थविशेषणत्व

विरहादेवनत्रभावनायांश्चन्वयबोधापत्तिवारणासंभवात्। एतेनभावनानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता

संबंधेनाख्यातपदजन्यज्ञानत्ववुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिप्रथमांतपदजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वे

कल्प्यते। ननुतत्रकर्मत्वाद्यन्वयत्वमपि [illegible] निविरूप्यतेतस्यानिर्वचनाशक्यत्वात्। नचप्रकृतज्ञाने

बोधेइतराविशेषणत्वमेवतत्। प्रकृतत्वंचप्रथमांततत्समदस्त्वमितिवाच्यं। चंद्रइववमुखंचंद्रोराजतेइत्यादि

वाक्यद्वयजन्यसमूहालंबनबोधेचंद्रेभावनान्वयानुपपत्तेः। नचप्रथमांतपदजन्यज्ञानबोधेविशेष्य

त्वाभाववत्त्वेसतितथाविधज्ञानबोधेइतराविशेषणत्वमेवतदितिवाच्यं। तथासत्येतादृशधर्मस्यापरि

तकारणतावच्छेदककोटौनिवेशेपरस्परविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहात्कार्यकारणभाववा

ल्पस्य उपस्थिरिहरत्वात्। तथाविधान्वयबुद्धिं प्रति स्वीयविशेष्यत्वाभावविशिष्टप्रकारतासंबंधेन शाब्दबो
धस्यैव कार्यकालवृत्तितया प्रतिबंधकत्वकल्पनमुचितं। तादृशाप्रतिबंधकाभावकारणत्वकल्पकानु
पपत्तिः कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इत्यादिग्रंथेन दर्शितं। तादृशाबुभुत्सात् तथाविशेषणानुपादाने तादृशाप्रति
बंधकाभावस्य हेतुत्वात् प्राप्त्यापादकस्य सुखमस्तीत्यादौ चैत्रादिपदार्थभावनायामन्वयप्रसंगः इति तदु
पादानं इदमपि पूर्वोक्तं। उपदर्शितप्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वे पदजन्यपदार्थोपस्थितिकारणतावच्छेदकको
टौ पदसंशोप्रयमानत्वविशेषणोपादानस्य व्यर्थतया तत्रानुपादानसंभवात् क तथाविधविशेषण
स्य बुभुत्सातो निवेशप्रयोजनाभावादिति चेन्नैवम्। तत्र तदनिवेशे द्वितीयादिविभक्त्यनाकांक्षे कपदे बुतथा
विधोपस्थितिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात्। अत्र स्मन्मते प्रथमातपद एव तत्कल्पनमिति

लाघवस्यैवोपदर्शितकारणतावच्छेदककोटौ प्रवेशे प्रथमोक्ततत्त्वनिवेशासंपादकतयाऽपदर्शितस्यानुमत्ता
वपितादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा तत्तदनुसारेणोपदर्शितविशेषणघटितकार्यकारणभाव
कल्पनाया अयोगादिति। ननु भावनायाः इत्यादिग्रंथस्यैवोपदर्शितरीत्यानुमतिपरत्वेन तथैवेत्यादिग्रंथस्य
कोऽर्थ इति चेन्न मैवं। तथैवेति। तादृशानुमतत्तदनुसारेण तत्तद्रूपेणैवेत्यर्थः। तथाविधप्रतिबंधकाभाव
त्वतादृशयत्नजन्योपस्थितित्वादिनैवेति तु निर्गलितार्थः। साकांक्षत्वात्। कार्यकारणभावस्याकांक्षा
विषयत्वात्। कल्पनीयत्वादिति यावत्। तथा चोक्तानुमत्यनुसारेणोपदर्शितकार्यकारणभावक
ल्पयित्वा भावनाया अन्वयनियम उपपादनीय इति भावः। उपदर्शितानुमत्तौ किं मानमिति तु नात्राकनी
यं। तत्रानुभवस्यैव शरणीकरणीयत्वात्। अन्यथानुमतिमात्रस्यैवोच्छेदापत्ते रिति दिक्पल्लवितेन।

चैत्रः पचति पच्यते इत्यादौ कर्तृकर्मप्रथमान्तपदोपस्थाप्यतया भावनाविशेष्य इति तत्र न च संख्यान्वयः चैत्रेण सु

तत्रैव वचेति भावनाविशेष्ये कर्तरि कर्मणि चेत्यर्थः। ननु भावनाविशेष्ये संख्यान्वयस्वीकारे चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ सं
ख्यानन्वयापत्तिः तत्र भावनाविरहादत आह तत्रेष्टापत्तिमाह। चैत्रेण सुप्यत इत्यादिना। प्रथमान्तपदाभावादि संख्याभा
वनाविशेष्यविरहादित्याशयः। एतेनेन संख्यान्वयः ननु चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थ एव भावनाविशेष्यत्वेनास्तु।
तथा च तत्रैव संख्यान्वयसम्भवे किमर्थमुपदर्शितस्थले संख्याद्यनन्वये इष्टापत्तिरित्यत आह। धात्वर्थस्येति। कृ
त्सन्नत्वादिति। तथा च भावनाविशेषणत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तिबलमिति। अस्य चैत्रः स्वपितीत्यादौ स्वापादिरिति
स्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तथाविधवाक्यजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्राख्यातपदजन्यभाव
नोपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वकल्पनात्। चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ स्वापादेर्भावनाया विशेष्यत्वे नान्वये बाधक
त्वमिति भावः। ननु भावनाया विशेषणत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तौ भावाख्यातस्थले संकोचः कल्पनीयः।

प्यते गगनेन स्थीयते इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात् धात्वर्थस्य भावनायां विशेषणत्वेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्।

भावनायाबाधितत्वाच्च॰ भावनाविषयत्वविरहादनन्वितत्वेव संख्या॰

ति

भावाख्यातस्थले च धात्वर्थस्यैव भावनाविशेष्यत्वेनान्वय इति युक्तमसंततरसंगीकृतसकार्यकारणाभावांतरं कल्प
यित्वा उपदर्शितस्थले धात्वर्थविशेष्यकभावनाप्रकारकबोधांगीकारे क्षतिविरहस्तत्राह। भावनाया बा
धितत्वाच्चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ आख्यातार्थाश्रयत्वरूपभावनायाः स्वार्थे बाधेन तत्रान्वयासंभवादि
त्यर्थः। ननु निरूपकत्वसंबंधेनैव तत्र तत्स्यान्वय संभवतीति चेत्। तथा सति चैत्रेण सुप्यते न मैत्रेणेत्या
दौ नञर्थान्वयापत्तेः। न च तत्र निरूपकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रयत्वाभावस्य स्वार्थे अन्वय
संभवात् न तत्र नञर्थान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम्। एवं सति घटो मत्संबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
निरूपकतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रयत्वाभावस्यालीकतयाऽसंभवे नायमिति तापत्तेर्दुर्वारत्वा
त्। चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ एककालीनत्वसंबंधेन स्वार्थे आश्रयत्वस्यान्वय इति तु नाशंकास्पदमपि तत्र तेन

एकवचनं तु साधुत्वार्थं· अत एवास्याप्यद्वित्वबहुत्वेपि औत्सर्गिकमेकवचनमेव· एवं च यथायथं वर्त

त्रि·धी·
२७

संबंधेनाश्रयत्वस्यान्वये निराकांक्षत्वान्मैत्रस्य जायाद्वयायां चैत्राश्रयत्वमाहायापि चैत्रेण भुज्यत इति प्रयोगास
त्त्वाच्च। ननु तत्र एकवचनार्थसंख्यानन्वये एकवचनं व्यर्थमित्यत आह। एकवचनं त्वित्यादि। अत एव भावाख्या
तस्थले एकवचनस्य साधुत्वार्थत्वमेवेत्यर्थः। औत्सर्गिकमिति। प्रथमोपस्थितमित्यर्थः। अन्यथा तत्र स्वापादौ सं
ख्यान्वयस्वीकारे स्वापे द्वित्वबहुत्वेपि भावाख्यातस्थले द्विवचनबहुवचनापत्तेः। तत्रेष्टापत्तिर्न संभवति। अभियु
क्तविरुद्धत्वादिति भावः। ननु भावाख्यातस्थले संख्याभावनयोरन्वये भवति अनेनैर्थक्यमित्यत आह। एवं चे
ति। भावाख्यातस्थले संख्याभावनयोरनन्वये चेत्यर्थः। यथायथमित्यादि। वर्तमानत्व लडर्थः। इष्टसाधनत्व
लिङर्थ इत्यर्थः। इष्टसाधनत्वादिकमित्यत्रादिपदमतीतत्वस्य तिसाध्यत्वाद्यर्थकम्। ननु लिङर्थेष्टसाधनत्वादेः
लङर्थातीतत्वादेः कुत्रान्वयस्तत्राह। तच्चेत्यादि। लिङर्थेष्टसाधनत्वलङर्थातीतत्वादिकं चेत्यर्थः। ननु त

स्य

न

राम
२७

मानत्वइष्टसाधनत्वादिकमर्थः तच्च धात्वर्थ एवान्वेति· तथैव प्रसयात्

तद्बोधकानां घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रं । भावनायाश्च कर्तर्याश्रयत्वेन कर्मणि पुनरन्यथान्वयः

स्थान्वयेऽमानाभावइ मतश्चाहातथैवेति । लिङादिसमभिव्याहारस्थले धात्वर्थविशेष्यकेष्टसाधनत्वप्रकार
कबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । इदमत्रावधेयं चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ वृत्तित्वं तृतीयार्थः । वर्तमानत्वं भाव
तिङर्थः । धात्वर्थः स्वापः चैत्रवृत्ति वर्तमानस्वापः । एवं चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ भावतिङः इष्टसाधनत्वमर्थः ।
तथा च चैत्रवृत्तिस्वाप इष्टसाधनं कृतिसाध्यश्चेत्याकारकान्वयबोधः । एवमन्यत्रापि सुसूक्ष्ममतिभिरूहनी
यं । तद्बोधकानामिति । वर्तमानत्वादिबोधकानामित्यर्थः । ननु भावनायाः प्रथमप्रदीपस्थाप्येकेन
संबंधेनान्वयः । न तावदाश्रयतासंबंधेन चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र तण्डुले आख्यातार्थकृतिरूपाया भाव
नाया बाधितत्वादित आह । भावनायाश्चेति । आश्रयत्वेन । आश्रयत्वसंबंधेनेत्यर्थः । अन्यथेति । स्वसमाना
परंपरयेत्यर्थः । तथा च साक्षात्परंपरया भावनाविशेष्यक एव संख्यान्वय इति भावः । न च संख्याद्यतिरिक्ताख्या

नवकर्तृकर्माभिधायकत्वव्यवस्थास्माकमपि तस्यान्वयबोधकत्वं·

तार्थस्य भावनापदत्वात्कर्तयाकर्माख्यातस्थले कर्मत्वस्याख्यातार्थ तया तात्पर्याद्भावनाविशेष्ये एवं संख्या
न्वयोस्तु अर्लपरंपरस्येत्तस्य पत्तिवेशो नेति वाच्यं। प्राचीनमते कर्माख्यातस्यापि ह्मसर्य तया कर्मत्वार्थकत्वा
भावेन कर्मत्वस्य भावनात्वविरहात् उपदर्शितापत्तेरभावादिति। ननु यथा चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र नैयायि
कमते परम्परया कर्मणि कृतेरन्वयः तथा चैत्रेण पचति तण्डुल इत्यत्रापि कथं नान्वयबोधः। एवं नैया
यिकमते चैत्रः पचति तण्डुलमित्यत्रेव चैत्रः पच्यते तण्डुलमित्यत्रापि आश्रयता संबंधेन कृतेरन्वयबोधापत्तिः।
एवं मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कथं तन्मते कर्तृकर्मणोर्यथोक्तरीत्या कृतेर्नान्वयः। दर्शितस्थलेषु सर्वत्राख्या
तपदात्कृतेरुपस्थितिसत्त्वात् इत्याशङ्कामपाकर्तुमाह तत्त्वेति। वैयाकरणानामित्यर्थः। तथान्वयबोधकत्वमिति।
कर्तृकर्मणोरविवक्षिते बोधकत्वमित्यर्थः। तथा च वैयाकरणमते याहृग्व्याकरणव्युत्पत्तिर्वाद्धि स्वप्रतियाहृशानुपूर्वी

प्रौ
५८

ज्ञानत्वेनकारणतानैयायिकमतेपितादृशतादृशज्ञानत्वबुद्धिप्रतितादृशतादृशानुपूर्वीज्ञानत्वेनहेतुत्वकल्पना
नानुपपत्तिरितिभावः। तथाविधकार्यकारणभावकल्पनावीजत्वक्रमेवस्पष्टेति। अत इति। तथाविधकार्य
कारणभावकल्पनादित्यर्थः। नप्रयोगा इति। नतादृशतादृशज्ञानबोधजनकत्वमित्यर्थः। ननुभावनायाश्च
तिरूपत्वेनतद्विशेषसंख्यान्वयनियमागीकारेरथोगच्छतीत्यादौकथंरथेसंख्यान्वयः। भावनाविशेष्य
त्वाभावादित्यतआह। भावनाचेति। संख्याघटितेत्याख्यातेति। वैउक्तनियमघटकीभूतभावनापदार्थ
इत्यर्थः। अचेतनानुरोधादिति। रथोगच्छतीत्यादौरथादौसंख्यान्वयानुरोधादित्यर्थः। तथाचाख्यात
स्यकर्त्रादिगतसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामेवप्रथमातृतीयोपपत्तौ आख्यातस्यकर्त्रादिशक्तिम
प्युपगच्छतांवैयाकरणानांमतमनादरणीयमेव। लघुत्वेनाख्यातशक्तिवादिनैयायिकमतेश्रद्धावानैःसुधीभिरिति
अतोमैत्रेणपचतितंडुलः तंडुलंपच्यतेमैत्रः मैत्रःपच्यतेतंडुलइत्यादयोनप्रयोगाः भावनाचव्यापारमा

य

विभिन्नाभ्यां रूपाभ्यामेकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमासेद्धुं संभवदन्यादृशं नवार्यते

शि· टी·
२९

भावः। ननु नैयायिकमते आख्यातपदचैत्रपदयोर्विभिन्नरूपेण एकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्या
नुभवोऽनुपपन्नः। तथाचानुभवहतविश्रामाणां कथं तन्मतमनुमतमिति चेत् आह। विभिन्नाभ्यामित्यादि।
तथाचतादृशानुभव एवास्ति इति भावः। अस्मादृशात्वित्यादि। एकधर्मिवृत्तिभिन्नधर्मबोधकत्वरूपसा
मानाधिकरण्यमित्यर्थः। अत्र वैयाकरणमतानुयायिनः। आख्यातस्य कर्तरि शक्तिकल्पने नैयायि
कमतमपेक्ष्य लाघवसंभवात् सैवोचिता। तथाहि। कर्तृप्रकारकज्ञानाभावलौकिकप्रस [illegible] भूत्वा विधि
ं प्रति आख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानादिघटितशाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन तथा
विधशाब्दबोधसामग्रीकाले कर्तृप्रकारकज्ञानाभावप्रयुक्तलाघवमतिस्फुटमेव। नैयायिकमते तु
तथाविधशाब्दबोधसामग्रीकाले तादृशज्ञानाभावरूपविषयसत्त्वेन विना तथा प्रतिबध्यप्रतिबंधक

राम
२९

भावकल्पनं तथाविधप्रत्यक्षवारणायावश्यकमिति तत्कल्पने महद्गौरवं । नव्यवैयाकरणमते इतिप्रकारकज्ञाना
भावप्रत्यक्षं प्रति तथाविधशाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनावश्यकत्वेऽपि नैयायिकमतमपेक्ष्य
लाघवावकाशः नैयायिकमते तथाकल्पनाभावादिति वाच्यं । वैयाकरणमते कर्तृरूपाख्यातिकाले इ
तिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन तथाविधशाब्दबोधसामग्रीकाले विषयासत्त्वे एव इतिप्रकारकज्ञा
नाभावप्रत्यक्षवारणासंभवेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनं यदुपदर्शितं लाघवं तस्याऽस्फुटत्वा
त् । यदि च नवीनो क्षुरखलुरीत्या स्फुटत्वेन निर्णयः । तत्र तथाविधप्रतिबंधकाभावे हेतुत्वेनाधिकमिति म
न्यते तथापि तादृशप्रतिबंधकाभावे प्रत्यक्षे हेतुत्वस्य बाधकल्पनागौरवं नैयायिकानामिमारूढं न तदपि न वि
चारसहं । गुरुशरीरत्या कार्यानुकूलत्वस्याश्रयप्रकारकयोग्यताज्ञानतथाविधत्वस्याश्रयभेदज्ञानाभावत्वा

अप्य तंडुलं पचति मैत्र इत्यत्राश्रयतया चैत्रोऽस्तु भावनाविशेष्यः मैत्रेण तंडुलः पच्यते इत्यत्र तंडुलः कथं

कर्त्रभावत्वादिरूपगुरुधर्मावच्छिन्नादिविषयितया स्वबोधसामग्र्यभावेऽनंतरघटपदादिसमक्षकारणात् स्वसं-
बंधकत्वेन नैयाकरणामत एव गौरवप्रसंगवादिसात्ता विस्तरः। कथमिति। केनचित् संबंधेन भावनाया विशे-
शेष्य इत्यर्थः। स्थितानीकशोकता विषयतयेति। अन्वयश्चास्य कथंपदार्थैकदेशे भावनाविशेष्ये। तथा
च चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादौ तंडुले विषयतासंबंधेन भावनाविशेष्य इत्यर्थः। सविषयव्यापारेति। स
विषयव्यापाराभिधानयुक्त इत्यर्थः। रथेन गम्यते ग्राम इत्यादौ नोदनात्मकसंयोगरूपव्यापारस्या-
ख्यातार्थतया तस्य च निर्विषयतासंबंधेन ग्रामादावन्वयासंभवेनोपदर्शितरीतेरसंगतासंभवेऽपि कर्मेति
भावः। चैत्रनिष्ठपाकभावनेति। मैत्रनिष्ठव्यापारानुकूलभावनानिष्ठविषयता तंडुल इत्यर्थः। तंडुलेन यथा
विषयभावनाविशेष्ये विषयत्वं तथा दानान्मेयाख्यकर्माख्यातस्थले कर्मत्वप्रकारककर्ममीविशेष्यकबो-

विषयतया इति चेत्। रथेन गम्यते ग्राम इत्यादौ सविषयव्यापारानभिधानेऽकागतिः अत्र प्रांचः मैत्रेण प-
पाकभावनाविषयः पाकजन्यफलशाली

तंडुलः प्रतीयत इति साक्षात्परंपरया या भावनाविशेष्यस्तंडुलः । रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूल
व्यापारजन्यफलशाली ग्रामः प्रतीयत इति व्यापारविशेष्यो ग्राम इति । नव्यास्तु भावनादेराख्यातलभ्यत्वा
दस्यानुभवसिद्ध[illegible]त्वेनाह । चैत्रनिष्ठेति । प्रतीयत इति । तादृशा वाक्यजन्यबोध इति शेषः । साक्षात्परंपरया वेति । अ
त्रैवोपदर्शितबोधद्वयोर्विकल्पानुरोधेन न तथा वैकल्पिकोपादानमिति ध्येयं । रथेन गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामे भाव
नायान्वयप्रकारमाह । रथेन गम्यते ग्राम इत्यादिना । तथा च कर्मणाख्यातस्थले भावनायाः धात्वर्थेऽन्वयः ।
क्वचिद्विषयतया क्वचिद्विजन्यतया कर्मणि तु परंपरयेति भावः । प्राचीनतंत्रेऽन्वय इत्थं नवीनमते दर्शयति । नव्या
स्त्विति । ननु कर्माख्यातस्थले आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे कर्त्राख्यातस्थले यत्र भावनाविशेष्यत्वेनान्वे
ति कर्माख्यातस्थले स एव भावनायां विशेषणत्वेनास्तु भवलोपापापत्तिः । एवं तादृशवाक्येन तथाविधवि
धबोधजननीये तृतीयादिनिरूपितशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वकल्पने गौरवं चेत्सत्यमाह । संख्यामात्रं चेति ।
मात्रपदेनाधेयत्वव्यवच्छेदः । संबंधः । चैत्रभावनयोः संबंध इत्यर्थः । वाक्यार्थ इति तथाविधवाक्यानुपूर्वीज्ञानव
शाधेयत्वं तु तृतीयार्थोऽस्तु संख्यामात्रं वा संबंधस्तु पचतीत्यादाविव वाक्यार्थः । अस्तु च फलं कर्मणाख्यातस्थले

नचतदपितथा प्रकारीभूयभासमानत्वात्‌ फलावच्छिन्नक्रियायाः धात्वर्थत्वेपि क्रियाजन्यफलात्लाभात्‌
विशेष्यविशेषणभावविपर्ययस्याशक्यत्वात्‌ तस्मात्फलमात्मनेपदार्थः दूषणंचाख्यातपदोपस्थापितोया

लाघवाद्बोधेभासतइत्यर्थः। तथाचतथाविधश्चेदनुभवस्तदासंख्यामात्रंनतीयार्थः। आधेयत्वसंबंधम
र्यादयाभासतइतिभावः। तथेति। वाक्यार्थइत्यर्थः। तदपीति। फलमपीत्यर्थः। तथेति। वाक्यार्थसंबंधइत्यर्थः।
भासमानत्वादिति। तथाचनामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयानभ्युपगमेनकर्माख्यातस्थलेफलप्रकारकबो
धानुभवायत्नापेनचतत्रफलस्यसंबंधविधयाभानासंभवादितिभावः। क्रियाजन्यफलाभावादिति। जन्य
तासंबंधेनक्रियाविशिष्टफलंतस्यधातुतोऽलाभादित्यर्थः। विशेषणविशेष्यभावेत्यादि। फलविशेष्य
कक्रियाविशेषणकबोधस्यधातुतोऽशक्यत्वादित्यर्थः। एतावताप्राचीनमतंदूषयित्वानवीनः स्व
मतमुपसंहरति। तस्मादिति। इष्टश्चेति। फलस्यात्मनेपदार्थत्वेचेत्यर्थः। नलभ्येतेति। तथाचकर्माख्यातस्थ
लेफलविशेष्यकजन्यतासंसर्गकक्रियाविशेषणबोधोऽनुभवसिद्धः। सचानुपपन्नइतिभावः। भावनावि

भावनायाक्रियाविषयिण्याफलेजन्यत्वेफलस्यक्रियाजन्यत्वेनलाभात्‌। भावनाविषयक्रियायाः फले

अन्वयेति। अनुपस्थापितभावनाया क्रियाविशेषणत्वेन अन्वये कुत्रोऽन्वयो भज्येत। तस्मात्तस्य नाभिधा
यकभावकर्मप्रत्ययोगे कुत्र शक्तेः स्फोटस्थानाभावनाया विशिष्टायाः क्रियायाः फले अन्वयः

विषयस्येति। भावनाविषयीभूताया क्रियाया इत्यर्थः फलेऽन्वये। अन्यतरसंबंधेनान्वये। अन्यत्र सेति। कु
कर्त्राख्यातस्थले कृत इत्यर्थः। तथा च तत्राख्यातार्थान्तरवर्तमानत्वादेर्धात्वर्थस्यान्वयापत्तिवारणाय धा
धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातपदजन्यत्वोप
स्थितेर्विषयतासंबंधेन हेतुत्वस्य कल्पनान्नान्यथार्थविशेषणत्वेनेति उर्थतोऽरत्वय इति भावः कृत्सन
भिधायकेति। कृत्सनभिधायको यो भावकर्मविहितप्रत्ययस्तत्प्रयोगे भावनाकृतसत्त्राकोत्पत्तीया रूपमु
पइत्यर्थः। सुसम्पत्त्वादितिति। चैत्रेण गतमित्यादि भावादिविहितप्रत्ययस्थले कृत्सत्त्वादित्यर्थः। तथा वि
धकृत्प्रत्ययस्थले सुबर्थकृतिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबोधं प्रति धातुजन्योप
स्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वकल्पनस्य कृतत्वात् सुबर्थकृतिप्रकारकक्रियाविशेष्यकबोधे बाधकाभाव

स्ववर्थकृतेः क्रियाविशेषणत्वेनैवान्यस्य व्युत्पन्नत्वात्

कर्तृकर्मवत्त्वकृतिफलयोरपि अभिधानेनियमाभावातिप्रसंगः नवापक्ष्यतेतंडुल इत्यादयः प्रयोगाः

इतिभावः।ननु आख्यातस्य कृतिकर्माभिधायकत्वे चैत्रेणपचतितंडुलः तंडुलंपच्यतेचैत्र इत्यादिप्रयोगाप
त्तिरित्यत आह। कर्तृकर्मवदिति। वैयाकरणमते यथा कर्त्राख्यातत्वंकर्तृशक्ततावच्छेदकं। एवंकर्मा
ख्यातत्वंकर्मशक्ततावच्छेदकं। तथानैयायिकमतेपि कर्त्राख्यातत्वंकृतिशक्ततावच्छेदकं एवंकर्मा
ख्यातत्वंकर्मत्वशक्ततावच्छेदकमिति। उपदर्शितस्थले कृतिकर्मत्वयोर्बोधाभावान्नोपदर्शितप्रयोगा
पत्तिरितिभावः। कृतिकर्मत्वयोः शक्ततावच्छेदके कर्त्राख्यातत्वकर्माख्यातत्वे उभेते स्वोपष्टंभकान्तर
माह। नवेति। तथासति पक्ष्यते तंडुलो मैत्रइत्यादिप्रयोगापत्तिरपि दुर्वारैवेतिभावः। केचित्तु आख्या
तत्वमेव कृतिशक्ततावच्छेदकं लाघवात्। नचैवमुक्तप्रयोगापत्तिः कृतिविशेष्यकाख्यातपदनि
रूपितशक्तिज्ञाने नकर्मत्वबोधनीये चैत्रेणपच्यतेतंडुल इत्यादावानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पना

तिङुपस्थाप्यायाः संख्यायाः भावनामात्रवृत्तिप्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवान्वयो व्युत्पन्नः चैत्रो गन्ता गतो ग्रामं पित्रा

द्योपदर्शितापत्तेरभावादिति। एवमन्यत्राप्यापत्तिर्बोध्यापंकोप्यानुपूर्वीज्ञानसहकारित्वकल्पसलिलधारा
धोरणीभिरपलपनीय इति प्राञ्चः। ननु कर्माख्यातस्य चेत् तत्तत्संख्यात्मकभावनार्थत्वं तर्हि कुतो भावना
न्वयिनि संख्यान्वयनियमः। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ भावनानन्वयिनि तण्डुले संख्यान्वयेन व्यभिचारादि
त्यत्राह। तिङुपस्थाप्याया इति। तथा च संख्यायाः प्रथमान्तोपस्थाप्य एवान्वयनियमः ननु भावनान्व
यिनि तस्याः अन्वयनियम इति भावः। नन्वाख्या तोपस्थाप्यान्वयिन्येव संख्याया अन्वयनियमः
किं नाभ्युपेयते तथा सति कर्माख्यातस्थलेऽनुपपत्त्यभाव इति चेन्न। तथा नियमांगीकारे नत्यपती
त्यादौ वर्तमानत्वविशिष्टे संख्यान्वयप्रसङ्गादिति। कर्तृकर्मत्वविहिताख्यातस्य शक्तिमुपपादयति कर्तृकर्म
विहितलकारस्य यत्नशक्तिमुपपादयति। चैत्रो गते त्यादि। अपसार्यताभिमतस्य कर्तृकर्मणीकृत्वा प्रस्तने

पक्षान्निर्भूं॰ पक्षाप्रयासायत्तामित्या ॥ द्वौ सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या कर्तृकर्मणी कृत्वा च्ये॰

शि॰टी॰ २२

नान्वयः कर्त्रादिविहितकृतः कर्त्राद्यवाचकत्वे चैत्रो गंतेत्यादौ समानलिंगकत्वनिर्देशानुपपत्तेः समान
लिंगकस्थले अभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया तस्या निर्वाहादिति भावः ननु तादृशानुभमानाभावस्य वे
सात आह । भोक्तादृष्यतीत्यादि । अत्र वह्नत्वसंयस्य कर्त्राद्यवाचकत्वे भोजनानुकूलकृति तत्प्पतीत्या
घन्वयबोधः स्यात्सचविशेषदर्शिनामनुपपन्नविशेषदर्शिनां तादृशवाक्याद्भोजनानुकूलकृतिमा
नृतप्पतीत्याघन्वयबोधोपपत्त्यर्थं कर्त्रादिविहितकृतः कर्त्रादिवाचकत्वमावश्यकमिति भावः । सामा
नाधिकरण्यादीति । अभेदान्वयबोधादीत्यर्थः । आदिना भोक्तात्प्पतीत्यादौ भोजनानुकूलकृतिमा
नृत्प्पतीत्याघन्वयबोधपरिग्रहः । ननु कृतां संख्यस्य कर्त्रादिवाचकत्वे गंतेत्यादौ धात्वर्थान्वयानुपप
त्तिः । कर्त्रादिकृत्सादिविशिष्टरूपतया कृत्सादेः पदार्थैकदेशत्वेन तत्रानुकूलत्वादिसंबंधेन धात्वर्थगमनवा

राम २२

चैत्रस्य नप्ता मैत्रादन्यो घटादिरूपकं परो परो वा इत्यादावपि च पदार्थतावच्छेदकेनैव रूपेणादिना धात्वर्थान्वयः

देरन्वयासंभवादित्यत आह। चैत्रस्य नप्तेत्यादौ न प्तृपदस्य जन्यपुरुषरूपपुत्र पुत्रवाचकतया जन्यत्वस्य पुत्रस्य
पदार्थैकदेशत्वेपि चैत्रे वचैत्रस्येति अंतार्थस्य चैत्रसंबंधित्वस्यान्वयः। जन्यपुरुषजन्यपुरुषरूपनृ
नृपदार्थे चैत्रसंबंधित्वस्यान्वये चैत्रपुत्रेपि चैत्रस्य नप्तेति प्रयोगप्रसंगात्। तथा च तत्र यथा पदार्थै
कदेशे ऽन्वयस्तथा चैत्रे गते त्यादौ पदार्थैकदेशे बोधांगीकारेपि क्षति विरहादिति भावः। ननु जन्यपुरुष
जन्यपुरुषत्वस्य नप्तृपदशक्यतावच्छेदकत्वे विशिष्टशक्तिकल्पने गौरवापत्त्यात् रूपहाय जन्यत्व पुरुष
त्वं चेति शक्यतावच्छेदकद्वयमेव तत्स्य स्वस्यकु। तथा च चैत्रस्य नप्तेत्यादौ चैत्रसंबंधित्वस्य जन्यत्वे ऽन्वयः जन्य
त्वस्य पुरुषत्वे ऽन्वयः पुरुषस्य जन्यत्वे ऽन्वयः जन्यत्वस्य पुनः पुरुषे ऽन्वय इत्येवरीत्या चैत्रसंबंधिजन्यजन्य
पुरुषजन्यताश्रयपुरुषस्यान्वयबोधस्यापि नैकदेशान्वयमुपपत्तौ उपदर्शितदृष्टांतो संभव उक्तिका इतिस्व

लांतरेत्तमाह। मैत्रस्यपुत्र इति। अयं भावः। अन्यपदस्य भेदएवत्राकृतावच्छेदकः। ननु भेदांशे यत्वं गौरवान्नात
थान्वयबोधानुभवाच्च। एतेनान्यपदस्यापि खंडशक्तिकल्पनं निरस्तं। तथा च मैत्राद्मूरसादौ पंचम्यर्थ
प्रतियोगिकत्वसंसर्गेणान्यपदार्थैकदेशे भेदेन्वयो विनैकदेशान्वयस्वीकारमनुपपन्नः। एवं घटात्पृथग्गोत्वादौ
पृथक्त्वे पंचम्यर्थावधिमत्त्वस्यान्वयोपि तथा। तथैव घटादपर इत्यादौ नञो विरोधिगुणवति लक्षणया पदा
र्थैकदेशे गुणे पंचम्यर्थान्वयेन घटावधिकपरत्वविरोधिगुणवानित्यन्वयबोधोपि तथा च तेष्विव स्य
स्थलेष्वप्येकदेशान्वयस्वीकारे बाधकाभाव इति। ननु गोर्भिन्नापशुरपशुरित्यादौ भिन्नत्वपशुभिन्न
त्वयोरन्वयबोधाय सा किं विभक्त्यर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन पदजन्यपदार्थोपस्थिते
हेतुत्वस्यावश्यकतया चैत्रस्य नप्तेत्यादौ पदार्थैकदेशे जन्यत्वे कथं चैत्रसंबंधित्वस्यान्वय इत्यत आह।

तथैव साकांक्षत्वात्

थैवेति। कार्यतावच्छेदकसंबंधविशेष्यतायां न स्वपदार्थाद्यतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशो नैवेत्यर्थः। साकांक्षत्वा
दिति। शाब्दबोधे पदार्थोपस्थितेः कार्यकारणभावस्य कल्पनीयत्वादित्यर्थः। तथा च गुरुरपि तथा का
र्यकारणभावः स्वीक्रियत इति भावः। ननु चैत्रस्य नप्ता इत्यादौ स्वजन्यताश्रयपुरुषजन्यत्वरूपसंबंध एव
षष्ठ्यर्थः तस्यैव नप्तृपदार्थादौ जन्यपुरुषजन्ये ऽन्वयः नप्तृपदार्थैकदेशे जन्यत्वे। चैत्रनिरूपितत्वरूपष
ष्ठ्यर्थसंबंधस्यान्वयः। तथा सति पदार्थान्तकार्यकारणभावेन स्वपदार्थाद्यतिरिक्तवृत्तित्वस्य विशेष्य
तायां निवेशो गौरवात्। तथा च नोक्तदृष्टान्तानामवकाश इत्यत [illegible]
[illegible]
[illegible]

बोधासक्तिनैकत्वान्वितचैत्रादौ कथं तिङः प्रसक्तावप्यक्लिष्टाहेत्वयश्तितुनाशंकनीयम्। तत्रैकत्वस्याविवक्षित
त्वादिति। ननु तथाप्युपदर्शितयुक्त्या तिङो क्लिष्टत्वाभिधायकत्वमस्तु। एकत्वाभिधायकत्वं तु तस्य निर्युक्तिक
मिति मानाभावात्। कथं तु माह। लाघवादेकवचनत्वान्नहि मैवमिति तथा चैकवचनत्वविशिष्टस्य सुसैकत्वश
क्ततावच्छेदकत्वमपहाय एकवचनत्व एव शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनमनुचितम्। एकवचनत्वं चाभियुक्तै
रेकवचनत्वेन पारिभाषितत्वम्। तच्च तिवादिसाधारणमिति तिवादेरप्येकत्वबोधकत्वमक्षुण्णमिति भावः
केचित्तु पचतीत्यादावाख्यातपदाल्लक्षणया त्यावा कर्तुर्बोधेऽपि तत्र तिपात एव एकत्वबोधः स्या
त्तमवाचित्वात्तिप एकत्वबोधकत्वमावश्यकम्। न च तत्रारब्धात् स्वैकत्वविशिष्टकर्तरि लक्षणेति वाच्यम्। कि
मतः प्रतीयमानेष्वर्थे लक्षणाकल्पनेयत्ते ध्वारब्धात शक्तिकल्पनस्यातियुक्तिकत्वे लक्षणायैवतत्रे

पलवोधसंभवादिसाकूः। कर्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानक्रमेणाहस्मारस्यन्नासीसितमेको ग्रंथोपरिवैयाकरणा
नमाभाति। कृतेसादि तथाचसुब्विभाक्तिंविनाकालसेयत्याव स्थानानाभवात कालत्वयोनतरसुपरार्थसंख्याबोध
नभवेत्कातः संख्याबोधकत्वेनिर्यक्तिका। तथवितिगामनाविरह इतिवाच्यं। एकवचनत्वेनसुपत्तत्रत्वातिरमन्तक्ष
प्रत्वात्। एवंचद्वितीयामयाकृत्वानहत्यादौ गामिधानकारकसुपसंख्यानभिधायकत्वेनतृतीयापत्ति
स्तथाप्यनभिवारणात्वादिति। ननुयत्राख्यातेन संख्याभिधीयते तत्रप्रथमा। यत्रचैतेनकर्तृगतसंख्याना
भिधीयतेतत्रतृतीयेत्यादिनियमोवाच्यः। कृत्रयपक्षेलेचकर्त्रादेरभिधानानभिधानाभ्यांतथानियमोवोधि
तत्रतकोपिदोषइत्यतआह। किंचैतेननियमइति। कर्त्राख्यातेनकर्तृगतसंख्यैवाभिधीयतेननुकर्मगत
संख्या। एवंकर्माख्यातेनकर्मगतसंख्यैवाभिधीयतेननुकर्तृगतसंख्येतिनियमाऽभावइत्यर्थः। ननुमाद्ध

त्रि·टी·
२६

घ्रमालाभेकाश्वतीति [illegible] आह। यदा पन्तावच्छेदकत्वावच्छिन्नसेवेति। एकत्वसमवहिन्नसेमर्थः। आकांक्षादिवशात् [illegible]
कत्वावच्छिन्नाविरूपितत्राक्तिवत्रादिरसर्थः। तथाचवैत्रीयामेग छनीमत्रारख्याते नके मेगतास्त्व्या बोधेनेवा प्रकामा
[illegible] त्रायिकर्मेति प्रथमास्यात्। एवंवैयीदृन: [illegible]
त्रायिकर्तरि प्रथमापत्तेरिति भावः। ननु कर्त्रैकवचनत्वावच्छिन्नस्य कर्त्रैकत्व [illegible] एवं कर्मैकवच
नत्वावच्छिन्नस्य कर्मैकत्व [illegible] वाची। [illegible]
[illegible] आह। अस्तु वेति। कृत्स्नादिघटितएवेति।
स्मानु [illegible] लशतिमृत्त्वादिरूपपरंपरासंबंधएवेत्यर्थः। कर्त्रादिनासममन्वय इति। कृतसार्थकर्त्रादौ धात्वर्थगम
नादिप्रकारकबोधे प्रकारतावच्छेदकसंबंध इत्यर्थः। तथाच यथामन्वय इति। कृतसार्थकर्त्रादौ धात्वर्थगम

'अस्तु वा कृत्स्नादिघटितएव कर्त्रादिना समन्वयः

राम
२६

मुख्यभाक्तसाधारणस्य फलादिलक्षणाकर्मत्वस्य कर्त्रादिलक्षणाकर्तृत्वस्य चानभिधाने द्वितीयादयः

नादिप्रकारकबोधे प्रकारतावच्छेदकसंबंध इत्यर्थः। तथा च यथा नामपदार्थयोर्दृष्टांतपरंपरासंबंधरूप
व्युत्पत्त्यर्थस्यैवान्वयः स्वीक्रियते। यथा वा चैत्रादन्य इत्यादौ स्वाश्रयभेदवत्त्वसंबंधेन भेदविशिष्टचैत्रप्र
तियोगिकत्वस्यान्वयः। न त्वेकदेशान्वयोपि तथा गतेत्यादावपि कर्मादिरूपफलस्य धात्वर्थ एव स्वानु
कूलवृत्तिमत्त्वादिरूपपरंपरासंबंधेन गमनादेरन्वयो न तु पदार्थैकदेशेऽपीति भावः। ननु चैत्रेण गतो
ग्राम इत्यादौ क्तप्रत्ययेन कर्मादिगतसंख्यानभिधानात् द्वितीयाद्यापत्तिरित्यत आह। मुख्येत्यादि।
फलादीत्यादिपदेन विषयत्वादिपरिग्रहः। कर्त्रादीत्यादिपदेन रथो गच्छतीत्यादौ। व्यापारत्वादिपरि
ग्रहः। द्वितीयादय इत्यादिना तृतीयादिपरिग्रहः। अत्र वतः। चैत्रेण गतो ग्राम इत्यादौ चेत्यर्थः। विशिष्टा
भिधानसति। कर्मत्वादिविशिष्टस्य बोधनमित्यर्थः। तथा च क्तप्रत्ययेन यत्र विशेषणाविषयाविशेष्याभि

अत्र च कृतो विशिष्टस्याभिधाने विशेषणस्यानभिधानात्

यत्तु धात्वन्तरप्रत्ययत्वेनैव शक्तौ शक्तिः पाचकादिपदे तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् विशिष्टे लक्षणेति तन्न

शि॰ टी॰
२७

पृयावा कर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्र द्वितीयापदं इति एको नियमः एवमाख्यातेन कर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्रा
पि द्वितीयाद्युत्तरपरो नियमः स्वीक्रियते। ननु कर्मद्विवादिसंख्यानाभिधानघटितोऽपि नियम इति नोक्तानु
पपत्तिरिति भावः। कस्यचिन्मतं दूषयितुमनुवदति। यत्त्विति साद्विः। धात्वन्तरप्रत्ययत्वेन कृतौ शक्तिरिति धात्व
न्तरप्रत्ययत्वमेव कृतिशक्ततावच्छेदकमित्यर्थः। तथा च शक्ततावच्छेदकलाघवात् सर्वत्र कृतावेव शक्तिः
न त्वाख्यातस्य कृतौ शक्तिः कृत्प्रत्ययस्य च कर्त्तरि शक्तिरिति तथा सति विभिन्नशक्ततावच्छेदकादिकल्पने
गौरवादिति भावः। ननु कृत्प्रत्ययस्य कृतिवाचकत्वे देवदत्तः पाचक इत्यादौ देवदत्तादिपदार्थे पाचका
द्यर्थस्य कथमभेदान्वयबोधस्तत्राभेदान्वयबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वात् तथा प्रकारेणेतरस्य च कुमतत्वादि
त्यत आह। पाचकादिपदे त्विति साद्विः। सामानाधिकरण्यानुरोधात् अभेदान्वयबोधानुरोधात्। लक्षणेति।

राम
२७

भावकृतोऽपि वाचकतापत्तिः धातुत्वादिघटितत्वात्तस्मादाख्यातस्यैव लघुत्वाच्च॥

तथा च तत्र तथान्वयानुभवस्य कृतः कर्तरि लक्षणयैव निर्वाहे अलं तत्र शक्तिकल्पनयेति भावः। भावकृतोऽपी
ति। ज्ञाततावच्छेदकावच्छिन्नस्य शाब्दबोधकत्वनियमादिति भावः। ननु धातूत्तरप्रत्ययस्य त्वन्मते शक्ततावच्छे
दकत्वेऽपि भावकृतो न क्षतिर्बोधकत्वं तथाविधबोधे भावकृदादिसाधारणानुपूर्वीविशेषस्यैव नियामकत्वा
भ्युपगमादित्यत आह। धातुत्वादिघटितेत्यादि। आदिपदात्प्रत्ययत्वादिपरिग्रहः। तस्मात्। धातूत्तर
प्रत्ययत्वात्। भूवाद्यन्यतमत्वविना धातूत्तरत्वस्य प्रकारान्तरेणानिर्वक्तुमशक्यत्वात्। एवमाख्यातान्यत त्वा
मत्वं विना प्रत्ययत्वस्याप्रतीतेस्तदपेक्षया लघु। सम्बन्धेनाख्यातपदवत्त्वरूपाख्यातत्वस्यैव लघीयः शक्ति
शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यमिति भावः। एतेनाख्यातमात्रस्य कृतिवाचकत्वे कृत्प्रत्ययत्वं कर्तृत्वाच्छक्ततावच्छे
दकमिति गौरवमेतदपेक्षया एकस्यैव धातूत्तरप्रत्ययत्वस्य कृतिशक्ततावच्छेदकत्वमुचितमिसपिनि

यद्यपि कर्तृकृतौ पि कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तु लक्षणेति । तदप्यसत् । यतो विनाऽवच्छेदकं रूपं शक्यत्वासं

रंताप्रसयत्वस्यारव्यानत्वकृत्वघटितत्वेन लाघवानवकाशादिति । कृतौ शक्तिरिति । कृतिविशिष्टे कर्तरि कृतः
शक्तिकल्पने । नंतकृतौ नत्वं शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवं कृतौ तत्कल्पने तु कृतित्वजातेरेव तच्छक्य
तावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमिति तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः । यतस्त्वादित्यु क्यत्वासंभवादिति सत
स्य गवादिपदानां गोत्वविशिष्टे शक्यमित्यनेनान्वयः । ननु गवादिपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिकल्पनस्या
न वश्यकतया लाघवात्तत्रैव तत्कल्पनमुचितमित्यत आह । गोत्वत्वादिनेत्यादि । गोत्वत्वस्य गवेतरासमवे
तत्वे सति गोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपतया गौरवादिति भावः । विशिष्टातया
णामिति । गवि विशिष्टमहत्वविशिष्टादीनामित्यर्थः । शाक्यत्वमिति । आकाशपदमहत्पदादिशक्य
त्वमित्यर्थः । तत्रापि आकाशादिविशिष्टशक्तिकल्पनेपि अनन्तशब्दादौ शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे गौरवप्रसं
भवात् । गोत्वत्वादिना शक्यो चात्तिगौरवात् । अस्तु वा गवादिपदानां गोत्वादिविशिष्टे शक्यं विशिष्टं न

केवले विशेषणे स्वारसिकप्रयोगस्तुल्य एव। एवं च गतो गम्यते इत्यादौ फलस्य र॰त्वाख्यातानामेव

दादौ तच्छक्यत्वकल्पने तु त्वादिजातिः शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे लाघवमिति तत्रापि त्यादावेव
शक्तिकल्पनं स्यादिति भावः। तुल्य एवेति। क्तप्रत्यय स्थलेऽपि त्र विशिष्ट इत्यर्थः। तथा च यथा त्यादाव
कर्मादिपदस्य स्वारसिकप्रयोगाभावात् तत्र न तस्य शक्यत्वं तथा क्ततावपि कर्तृविहितक्तप्रत्ययस्य
स्वारसिकप्रयोगाभावात् तत्रापि न तस्य शक्यत्वमिति भावः। कस्यचिन्मतं दूषयितुं दर्शयति। एवमि
त्यारभ्य केचिदित्यन्तेन। एवं। कर्मविहितक्तप्रत्ययाख्यातयोः फलबोधकत्वव्यवस्थापने चेत्यर्थः। लाघ
वादिति। फलानुकूलत्वविशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया शरीरलाघवसंभवादित्यर्थः। अनन्यलभ्यः श
ति। एतेनानन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति नियमस्यापि न भंग इति सूचितं। व्यापारविशेषमात्रमिति। गमन
त्वादिविशिष्टमात्रमित्यर्थः। मात्रपदेन फलमवच्छेदः। इति स्थितावितीति व्यवस्थितावित्यर्थः।

लाभात् लाघवाद्धातोरनन्यलभ्यव्यापारविशेषमात्रशक्यमिति स्थितौ

ग्रामं गच्छतीति ग्रामस्य गंतेत्यादेः फलजनकत्वलक्षणं कर्मत्वमर्थो द्वितीयादेः फले च प्रातिपदिकार्थो
विशेषणं तयान्वेति · फलमात्रं वार्थो जनकत्वं तु संसर्गमर्यादया लभ्यमिति केचित् · तदसत् · ग्रामं गच्छति

ननु व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कथं कर्मत्वलाभ इत्यत आह । ग्रामं गच्छतीत्यादि । त्वा
ख्यातकृतभेदेनोदाहरणद्वयं । द्वितीयादेरिति । अत्रादिना ग्रामस्य गंतेत्यादौ षष्ठ्याः परिग्रहः । फलज
नकत्वलक्षणमिति । फलत्वमत्र जन्यत्वं द्रष्टव्यं । फलत्वविशिष्टजनकत्वस्य द्वितीयाद्यर्थत्वे ग्रामं ग
च्छतीत्यादौ परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वलक्षणकर्मत्वस्य बोधप्रकारमाह । फले चेत्यादि । चै
त्रस्य नस्येत्याहाविवेकादेः ज्ञानवयत्वीकारे तुल्यवित्तिवेद्यतया उपदर्शितकर्मत्वस्यापि बोध इति भावः ।
फलजनकत्वे द्वितीयादेः शक्तिकल्पने गौरवात् तदपहाय फले शक्तिः जनकत्वं तु संसर्गमर्यादया भा
सत इत्यस्यैवासम्यक्त्वात् तथैवाह । फलमात्रे वेति । जन्यत्वविशिष्टे वेत्यर्थः । फलसामान्यलाभे पीति ।
जन्यत्वविशिष्टस्य लाभे यथा स्यादर्थः । नियतेति । लक्षणोपस्थितिः शक्तिभ्रमात्कालीनेत्यर्थः । संयोगवि
त्यजतीत्यादौ द्वितीयादितः फलसामान्यलाभेपि नियतसंयोगविभागाद्यलाभात् ·

तस्मात्फलविशेषावच्छिन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात्. अन्यथा त्यजिगमिप्रभृतीनां पर्यायतापत्तेः तत्रापि

भागाद्यलाभादिति। संयोगत्वविभागत्वादिना संयोगविभागादिरूपफलस्यालाभादित्यर्थः। तस्मादि
ति। एवंमते उपदर्शितदोषासंभवादित्यर्थः। फलविशेषावच्छिन्नेति। संयोगत्वादिविशिष्टजनक इत्यर्थः।
न तु लक्षणोपाच्छिसाद्यभावकालेन तथाविधबोधाभावक्षतिविरह इत्यन्तो दोषात् तस्मादित्यन्तग्रन्थे वि।
आपारमात्रस्य धातुवाच्यत्व इत्यर्थः। पर्यायतापत्तेरिति। एकशक्यतावच्छेदकावच्छिन्ननानापद
स्यैव पर्यायत्वादिति भावः। शाकनेत वापीत्यादि संयोगत्वादिविशिष्टावच्छेदकव्यापारस्य धातुश
क्यत्ववादिनोपीत्यर्थः। संयोगाखण्डलिखमित्यादि। जन्यत्वरूपफलत्वावच्छिन्नस्यैव कर्मत्वान्ना
द्विवाच्यत्वेन फलान्तरस्यापि बोधसंभवादिति भावः। तदवच्छिन्नेति। संयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नेर्
त्यर्थः। तथा च गाह ग्रामसमभिव्याहारस्यैव विशेषकार्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। समभिव्याहार विशे

गम्यते ग्रामं इत्यादौ संयोगरूपफलित्वं कुतः प्रतीयत इति चेत्. तदवच्छिन्नव्यापारवाचिधातुसमभिव्याहा

यथा दृष्टसाधनताबोधकादिधेरेव स्वर्गकामादिसमभिव्याहारात् स्वर्गादिजनकत्वं प्रतीतिस्तु दृष्टफल

नि·टी·
५०

घात सामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदस्य विशेषबोधकत्वे दृष्टान्तमाह यथेत्यादिः। अन्यदेतदितितथाव
तत्र यदीष्टरूपेण स्वर्गबोधकत्वं तदा ममापि फलत्वरूपेण संयोगादिबोधकत्वं। यदि वा तत्रेष्टस्वर्ग
योरभेदान्वयेन स्वर्गादिरूपफलबोधकत्वं तदा प्रकृते संयोगादिफलयोरभेदान्वयेन संयोगा
दिबोधकत्वमिति भावः। ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदात् सामान्यरूपेण क्रियाया बोधसं
भव इति वाच्यं इतं विशेषणत्वेनोपस्थितत्वान्यत्र विशेषणत्वेनान्वये निराकांक्षत्वेन तथा विशे
षबोधसंभवेपि तास्मन्मतेऽत्र मह्सादौ संयोगत्वादिना संयोगस्य ग्रामवर्त्तिबोधालाभप्रसंगः न च सं
योगफलयोरभेदान्वयेन संयोगत्वरूपेणान्वयासंभवादित्यत आह अत्र तु वेति। तथा च यथा बुद्धि
विशेषविषयत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नशक्तादिपदात् घटत्वपटत्वादिरूपविशेषरूपेण
योरिष्टत्वफलत्वाभ्यां स्वर्गत्वसंयोगाभ्यां वेत्यन्यदेतत्। अस्मकं वा बुद्धिस्थवाचकत्वदादेरेव तथा व्युत्पत्ति

बोधः तथात्र कृतेपि फलत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नशक्तात् ख्यातपदात् संयोगत्वादिरूपविशेष
रूपेण बोधः। यद्धर्मावच्छिन्ने पदनिरूपितशक्तिग्रहस्तेन रूपेण पदस्य स्वरूपतो बोधजनकत्वमि
ति नियमस्य एतदतिरिक्तस्थलत्वादिति भावः। इदं च तदादिसर्वनामपदस्य शक्यतावच्छेदकं बुद्धि
विशेषविषयत्वमेव शक्तिग्रहोपि तद्धर्मावच्छिन्न एव बोधस्तु घटोस्य बुद्धिस्थ इत्यादिज्ञानस
हकृतात् बुद्धिविषयस्तदादिपदशक्य इति ज्ञानात् उत्पद्यते इति प्राचीनमतानुसारेण बो
धः। ननु घटादिपदनिरूपितशक्तिज्ञानात् जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकपदनिरूपितश
क्तिग्रहात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबोधापत्तिवारणाय निरवच्छिन्नप्रकारता संबन्धेन शा

तच्छालिवाचकाख्यातस्थलेऽपि विशेष्यरूपेण बोधकत्वं । अपि च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेकर्मत्वं

स्त्वबुद्धिं प्रति निरवच्छिन्नप्रकारतासंबंधेनोप इति निरूपितशक्तिज्ञानहेतुत्वकल्पनस्यावश्यकतया कर्थं
फलत्वविशिष्टे आख्यातादिपदनिरूपितशक्तिज्ञानात् शाब्दबोधः तदा संयोगत्वोपदर्शितसंबंधे
नोपदर्शितकारणविरहात् । न च विषयभेदेन तादृशकार्यकारणभावकल्पने प्रकृतस्थलेऽपि न क
ल्प्यत इति वाच्यं । विषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पने गौरवात् । न च तदादिपदात् विशिष्यशक्त्या बो
धस्यान्यथानुपपत्त्या तथाकल्पनमावश्यकमिति वाच्यं । अनन्तकार्यकारणभावकल्पनापेक्ष
या तदादिपदानां विशिष्यशक्तिकल्पनस्यैवोचितत्वात् । इति प्रकृतेऽपि विशिष्यशक्तेरावश्यकी
त्यभिप्रायेण प्रकारान्तरेण कर्मत्वनिर्वचनमुखेन व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे दूषणमाह । अपि
चेति । धात्वर्थतावच्छेदकफलेति । धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकविशिष्टफलेऽस्यार्थः गामिपसेऽ:कर्मत्व

राम

स्येत्यादि ॥ अत्र च धात्वर्थगमनादिक्रियाजन्यविभागरूपस्य फलस्य पूर्वदेशेऽपि सत्वात् गमिपसोः पूर्वदे-
शस्यापि कर्मत्वापत्तिरेवं सजिक्रियाजन्यसंयोगरूपफलस्य उत्तरदेशेऽसत्वात् उत्तरदेशस्यापि सजेः
कर्मत्वापत्तिः ॥ तथा स्पंदजन्यविभागादिजन्यफलस्य पूर्वापरदेशयोः सत्वात् स्पंदेरुभयत्र कर्मत्वा-
पत्तिरतो न धात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं किंतु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तत्र तत्र च
नोपदर्शितानुपपत्तिः ॥ उत्तरसंयोगरूपफलस्यैव धात्वर्थतावच्छेदकतया तस्य च पूर्वदेशेऽ-
भावात् ॥ एवमधःसंयोगस्य पतेरवच्छेदकत्वात् तस्य च पूर्वदेशेऽभावात् न गमिपसोः पूर्व-
देशे कर्मत्वापत्तिः ॥ एवं विभागस्य सजिक्रियावच्छेदकतया तस्योत्तरदेशेऽभावान्नोत्तरदे-
शे सजेः कर्मत्वापत्तिः ॥ स्पंदेश्चावच्छेदकफलाभावेन नोभयत्र कर्मत्वापत्तिरिति व्यापारमात्रस्य धा-

ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमात्रं गमिपच्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन् देशे त्यजेऽप्युत्तरस्मिन् देशे स्पंदादेश्च

शि·टी·
४२

त्यक्तत्वेऽप्रसंगच्छतीत्यादौ कर्मत्वबोधानुपपत्तिरेव दोष इति तु भावार्थो वसेयः। ननु तत्तद्धात्वर्थजन्यतत्तत्फल
शालित्वमित्यननुगतकर्मत्वमस्तु। अनुगतकर्मत्वनिर्वचने प्रयोजनाभावादतो ऽनुगतकर्मत्वनिर्वच
नप्रयोजनमाह। फलावच्छिन्नेति। फलजनके इत्यर्थः। सकर्मकत्वव्यवहार इति। तथा चानुगतकर्मत्वा
निर्वचने ऽनुगतकर्मत्वव्यवहारस्य विलोपप्रसंगः। नन्वेवं सति कथं जानातीत्यादौ कर्मत्वव्यवहार इ
त्यत आह। भाक्तस्त्विति। लाक्षणिक इत्यर्थः। तथा चोपदर्शितसकर्मकत्वं मुख्यसकर्मकत्वव्यवहार
नियामकमित्यतो न दोष इति भावः। ननु अननुगतमेव कर्मत्वमस्तु। अनेनानुगतव्यवहाराभावे इष्टाप
त्तिरत आह। तादृशधातुयोग एवेति। उपदर्शितधातुयोग एवेत्यर्थः। तथा चानुगतकर्मत्वानिर्वचने स
कर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययविधानस्याननुगतत्वापत्तेरिति भावः। अत्रेदमवधेयं। यद्यपि धातुत्वस्य

राम
४२

पूर्वापरयोः प्रसंगात्सः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारो मुख्यः भाक्तस्तु
जानात्यादेः तादृशधातुयोगे तत्र कर्मप्रत्ययात्

तत्रचद्वितीयप्रयासाध्येयत्वमभिधीयते·तत्त्वाकांक्षादेर्वैचित्र्यात्धात्वर्थतावच्छेदकफलेऽन्वेति

तद्धर्थतावच्छेदकत्वस्यैवैक्याभावेनधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वमपिनानुगतं।एवंता
दृशसकर्मकत्वविरहेपिजानातीत्यादौयथातत्रा तुयोगेकर्मविधानंतथाविशिष्यगम्यादिविधाने
पिकर्मप्रत्ययविधानसंभवत्सेवा।तथाचतत्तद्धातुजन्यतत्तत्फलशालित्वरूपाननुगतेकर्मत्वनिर्वचने
पिनदोषः।कर्मप्रत्ययविधानेअनुगतत्वशरीरस्यप्रकारांतरेणापिसंभवादितिव्यापारमात्रस्यधात्वर्थ
त्वेसक्रिगम्योःपर्यायतापत्तिदोषोऽनुरूढएवेति।ननुफलावच्छिन्नव्यापारमात्रस्यधात्वर्थत्वेग्रामंगच्छ
तीत्यादौग्रामादिरूपनामार्थस्यकुत्रान्वयः।नतावद्धात्वर्थैकदेशेफले।नधात्वर्थे।नामार्थधात्वर्थ
योर्भेदेनान्वयबोधानभ्युपगमात्।आह।तत्रैवेति।ग्रामंगच्छतीत्यादौवेत्यर्थः।तत्रैवेति।द्वितीयार्थवृत्ति
त्वेवेत्यर्थः।आकांक्षादिवैचित्र्यादिति।पदार्थःपदार्थेनान्वेतिनतुपदार्थैकदेशेनेतिव्युत्पत्तेःसंकोचकल्प

अन्तरङ्गत्वाच्च पदार्थान्वितत्वाधेयताबोधकसप्तमीतो भेदः अस्तु वा कर्माख्यातस्येव द्वितीयाया अपि ... मर्थः

दित्यर्थः तथा च तत्रैव ग्रामादिरूपनामार्थस्यान्वयो न तु धात्वर्थैकदेशे फले इति भावः ननु ग्रामे गच्छतीत्यादौ कर्मकारकस्याधिकरणत्वेनान्वये कर्मणि द्वितीया चेति पृथक् सूत्रप्रणयनमनर्थकमेव सप्तम्यधिकरणे चेत्यत्र द्वितीया सप्तम्यधिकरणे वेति करणेनैव निर्वाहः स्यात् आह अत एवेति धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्थवृत्तित्वस्यान्वयादेवेत्यर्थः तथा च सप्तम्यर्थवृत्तित्वस्य धातुशक्तिमुख्यविशेष्ये न्वयः द्वितीयार्थवृत्तित्वस्य धात्वर्थैकदेशे फले न्वय इति सूचनार्थं तत्र पृथक् सूत्रप्रणयनमिति भावः ननु वसतिपदार्थैकदेशे ... र्थे नैवान्वेति न तु पदार्थैकदेशे ... ताद्दृशव्युत्पत्तेः संकोचकल्पने गौरवमिति ... त आह अस्तु वेति फलमर्थ इति तथा च फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे पि फलमेव द्वितीयार्थः तच्च जनकतासंबंधेन धात्वर्थे न्वेति आधेयत्वं तु द्वितीयार्थफलकर्मकारकयोः संबंधमर्यादा

आस्तां वा फलव्यापारौ ग्रुण्पगे व धात्वर्थौ विशिष्टस्तत्रान्वयवलल्लभ्यः

यामासेतातथाचग्रामंगच्छतीसादौ ग्राम वृत्ति विशिष्ट संयोगविशिष्ट संयोगानुकूलगमनानुकूलकृति
मानित्यन्वयवोधइतिभावः। ननु तथाविधवाक्यजन्यशाब्दवोधे संयोगस्यवारद्वयंभानमनुभवविरुद्ध
मित्यतआह। स्तांवेति। नचैवं गमिसज्ञोः पर्यायतापत्तिरितिवाच्यं। तत्तद्वाक्यतावच्छेदकताव्यापक
वाक्यतावच्छेदकताकत्वयत्रतितितत्तसहानामेव पर्यायत्वादितिभावः। ननु फलव्यापारयोर्धा
त्वर्थत्वेतत्र कथंफलजनकव्यापारवोधनिर्वाह इत्यत आह। विशिष्टस्त्विति। जनकता संबंधेन फलवि
शिष्टव्यापारस्त्वित्यर्थः। अन्वयबललभ्यइति। फलव्यापारयोः परस्परमन्वयाल्लभ्यइत्यर्थः। तथाचगु
णत्ववेवि आतरोपदार्थयोरपि परस्परमन्वयवोधस्वीकारेपि तथाविशिष्टान्वयवोधइतिभावः।
ननुधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपस्यकर्मत्वरूपत्वेमभिप्रयातिविहगइत्यादिवाक्यानामप्रयाति

भूमिं प्रयाति विहगो विजहाति महीरुहं ननु त्वन्मते भूमिमित्यादिप्रयोगस्यान्वयबोधनतः क्रियान्वयि पर
विहगइत्यादिप्रयोगापत्तिः तत्र संयोगादिरूपफलस्यांशे वृत्तत्वात्तयास्वात्मनोपिताहग्जाफलाश्रयत्वसंभवे
नस्वात्मवृत्तिताहग्जाफलानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् विहगइत्यादिशाब्दबोधसंभवादित्यत आह।
भूमिं प्रयातीत्यादि। क्रियान्वयीति। एतेनपरसमवेतत्वस्यांशे द्वितीयार्थत्वेपितस्य फलेन्वये संयोगादिरूप
फलस्यांशे वृत्तत्वात्तस्यात्मवृत्तित्वेन तथाविधप्रयोगवारणासंभव इति निरस्तं। ननु परसमवेतत्वमित्यत्र
किमपेक्षया परत्वं विवक्षितं प्रत्ययार्थापेक्षयेति चेन्न। चैत्रेण आत्मा गम्यत इति प्रयोगापत्तेः अत्रप्रकृत्य
र्थगमनापेक्षया आत्मनः परत्वादित्यत आह। इयांस्त्विति। विशेषमेवकथयति। परत्वमित्यादिना। गति
शरीरसत्त्वादिना कर्मत्वपरिग्रहः। स्वार्थेति। स्वार्थोयः फलं तदाश्रयापेक्षयेत्यर्थः। इदं च फलावच्छिन्नव्यापा
रादेर्धात्वर्थपक्षे। फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वपक्षे तु आख्यातादेराश्रयत्वार्थकतया स्वार्थाश्रयत्वाश्रयापे

समवेतमपि कर्मप्रत्ययार्थवत्तः इयांस्तु विशेषो यत्परत्वं स्वप्रकृत्यर्थापेक्षिकं ति ङन्तादिना स्वार्थफलाश्र

घटंजानातीत्यत्र कुरुते चैत्रो चैत्रेण ज्ञाप्यते इष्यते किं पतते घट इत्यादौ सविषयपदार्थाभिधायिधातु
ष्वयेत्सर्वो व्यवस्थयः तथाच ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामान्यवृत्तिर्यो ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलस्पन्दस्तदनुकूलकृ
तिमानित्यन्वयबोधः। एवं ग्रामो गम्यत इत्यादौ ग्रामान्यवृत्तिर्यो ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलस्पन्दस्तज्जन्यफल
वान्तदाश्रयतावान्वा ग्राम इत्यन्वयबोध इति भावः। ननु सर्वत्र द्वितीयासमभिव्याहारस्थले फलार्थधात्व
र्थत्वे घटं जानातीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः ज्ञानजन्यफलस्य घटादावृत्तित्वेन तत्र तदभावेनान्वयबोधास
म्भवात्। एवं सर्वत्र परसमवेतत्वकर्मप्रत्ययार्थः इदमप्युक्तं। आत्मानं जानातीत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः
आत्मान्यवृत्तित्वस्य ज्ञानादावप्रसिद्धत्वात् तत्रान्वयबोधासम्भवादित्यत आह घटं जानातीत्यादि।
विषयित्वमिति तु कर्तृतिङादिस्थले द्वितीयार्थाभिप्रायेण। विषयत्वमिति तु कर्माख्यातस्थले आख्या
तार्थाभिप्रायेणोक्तं। तृतीयेसस्य कर्माख्यातस्थले इत्यादिः तथाच सविषयकार्थबोधकधात्वर्थस
मभिव्याहृते प्रत्ययेन यथायथं विषयित्वं च कर्तृत्तिङन्ताख्यातं तृतीययाचार्थे यत्वं बोध्यते

अन्वयबोधेस्त्वयं विशेषः यदेकत्वकर्तृत्वाश्रयत्वं तत्र क्रियात्तत्रविषयिता तत्र विशेषणं। अन्यत्र कर्मणि

मिव्याहृतद्वितीयासमभिव्याहृतधातुस्थले फलादेर्धात्वर्थत्वनियमः। एवंतादृशधातुस्थले कर्मप्रत्ययस्यपरसमवेतत्वमर्थो नान्यत्रेति भावः। तथासति तत्रतत्रान्वयबोधप्रकारमाह। अन्वयबोधेत्विति। एकत्रेति। कर्त्राख्यातस्थलेइत्यर्थः। अन्यत्रेति। ननु विषयत्वादेः कर्मप्रत्ययार्थत्वे ज्ञातो घट इत्यत्र विषयत्वस्यघटयोर्भेदान्वयबोधसंभवः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधानंगीकारात्। नवा भेदान्वयबोधः बाधादित्यत आह। ज्ञातइत्यादि। तथाचाख्यातस्थले कर्मप्रत्ययस्य विषयत्वादिकमर्थः। कर्मणिक्तप्रत्ययस्यतु विषयादिकमर्थः। तस्यचप्रथमान्तार्थे अभेदान्वयः नामार्थयोरभेदान्वयबोधस्य सर्वसंमतत्वादिति भावः। ननु सर्वत्र सविषयकधात्वर्थे विषयितयाइ तरपदार्थस्यान्वयांगीकारे अभुंजनोपि भोजनायय ततइति प्रयोगानुपपत्तिः। नह्यत्र भोजनविषयकत्वसंभवादित्यत

विषयत्वात्तत्र क्रियात्त्वाधेयत्वं तत्र कर्तृतिज्ञातोज्ञातानष्ट इत्यादौ कर्मकर्तृत्वस्तिविषयाश्रयप्रतिमोजि

यत्तत्तदृत्यादौ च यत्तादिना प्रस्थिते यत्नादौ विषयत्वेनान्वयः अपि तूद्देश्यत्वेन पदस्याभाव्यात्

आह । यत्तत इत्यादि । तथा च यतति पदार्थातिरिक्त सविषयक धात्वर्थे सर्वत्र विषयत्वेनेतर पदार्थान्व
यः अत्र तूद्देश्यत्वेनेति भावः । अत एवेति । यतो यतिपदार्थे उद्देश्यत्वेनैवेतरपदार्थान्वयो न तु विषय
त्वेन अत एवेत्यर्थः । अभुंजानो पीत्यादि । अत्र मध्यातत्र तदा भोजन विषयक कृत्यभावेन तथा प्रयोगा
नुपपत्तिः । मंडन मतं दूषयितुं तन्मतं दर्शयति । धातोरर्थः फलमिति । तथा च फलानुकूल व्यापारे
धातोः शक्तिवादिमते पि फले शक्ति कल्पनस्यावश्यकतया तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः ।
नन्वेवमुत्तिगच्छतीत्यादौ संयोगरूपफलानुकूलव्यापार बोधस्यानुभव सिद्धस्य कथं निर्वाह इत्य
त आह । अनुकूल व्यापार इति । पदार्थैकदेशान्वयानंगीकारे त्वाह । व्यापारमात्रं वेति । ननु केवल
व्यापारस्याख्यातार्थत्वे गच्छतीत्यादौ धात्वर्थ संयोगरूपातार्थ व्यापारयोः कथं जन्यजनकभाव
अत एव भुंजानेपि भोजनाय यतत इत्यादयो प्रयोगाः फलं धातोरर्थः अनुकूलव्यापारो व्यापार मा

आख्यातस्य जन्यजनकभावः संसर्गमर्यादया लभ्यः लडादिति उत्तरग्रन्थे वर्तमानत्वादि इ

लाभस्तत्राह । जन्यजनकभावश्चेत्यादि । ननु सर्वत्र फलस्य धात्वर्थत्वे गच्छतीत्यत्रेव त्यादौ संयोगस्वर्गादिरूप
फले वर्तमानत्वेष्टसाधनत्वाद्यभावात्तदन्वयानुपपत्तिरित्यत आह । लडादौ त्यादि । लडाद्यर्थः । वर्तमान
त्वादिकं । लिङाद्यर्थः इष्टसाधनत्वादिकमित्यर्थः । वर्तमानत्वादौ त्यादिना भविष्यत्त्वादिपरिग्रहः । इष्टसाध
नत्वादौ त्यादिना कृतिसाध्यत्वपरिग्रहः । एकपदोपात्तत्वेति । एकपदजन्योपस्थितिविषयत्वेत्यर्थः । तत्रै
वेति । व्यापार एवेत्यर्थः । तथा च व्याख्यातार्थव्यापारे वर्तमानत्वादेरन्वयाङ्गीकारे आसत्त्यर्थं वर्तमान
त्वादेरुपस्थितस्य तत्र कल्पने लाघवमिति भावः । ननु फलस्य धात्वर्थत्वे ओदनादिरूपपाकफला
नुत्पत्तिदशायां तण्डुलपाकादिरूपव्यापारसत्त्वे पाको भविष्यतीति प्रयोगापत्तिः । तत्र निरर्थ
कधात्वसमभिव्याहृतपचधात्वर्थे ओदनादिरूपफले वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्य
साधनत्वादिकमेकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति

भावप्रत्ययस्य घञादेः अनुकूलव्यापारमात्रमेवार्थः तेन व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशायां पाकोभ

स्य सत्त्वादित्यत आह। भावप्रत्ययस्य घञादेरिति। भावविहितस्य घञादिप्रत्ययस्येत्यर्थः। अनुकूलव्यापा
र एवेति। तथा च तत्र भावविहितघञर्थस्य तादृशव्यापारस्याभिहिततया तत्र वर्तमानप्रागभावप्रतियोगि
त्वरूपभविष्यत्त्वस्याबाधितत्वेन च तथाप्रयोगापत्तेः संभवादिति भावः। नेवेति। भावविहितघञ
प्रत्ययस्यानुकूलव्यापारार्थकत्वेनेत्यर्थः। फलानुत्पाददशायामिति। ओदनादिरूपफलानुत्पाद
दशायामित्यर्थः। तादृशफलोत्पाददशायां तु तत्र वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्त्वस्यौ
दनादिरूपफले अभावेन तथाप्रयोगासंभवात् तथैवोक्तमिति। घञोऽनुकूलव्यापारार्थकत्वे यु
क्त्यंतरमाह नवेति। व्यापारविगमे। पाकादिरूपव्यापारविगमे इत्यर्थः। पाकोऽविद्यत इति। तत्र भूतत्व
र्थे ओदनादिरूपफले वर्तमानकालसंबंधित्वरूपविद्यमानत्वस्य सत्त्वेन तथाप्रयोगापत्तिसंभवादि

त्यत इति न प्रयोगः न वा व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाकोऽविद्यत इति।

शि॰टी॰ ५७

नापि पटभूतलयोर्मिथः संयोगवृत्तितु मिथो गमनमित्यादिप्रयोगः प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापा

तिभावेन भावविहितघञादीत्यत्राहि परत्राह ल्युट्प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे युक्तिमाह नापीत्यादि
अत्र भावल्युट्प्रत्ययस्य निरर्थकत्वे संयोगरूपफलमात्रस्य गमधात्वर्थत्वेन तस्य च घटभूतलोभय
वृत्तितया घटभूतलयोर्मिथो गमनमिति प्रयोगापत्तिरुक्तरीत्येति तस्य व्यापारार्थकत्वमावश्यक
मिति भावः। नन्वेतन्मते कर्मत्वं न धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं फलस्यैव तन्मते धात्वर्थतया धा
त्वर्थतावच्छेदकत्वाभावेन तथा लक्षणस्यासंभवदुक्तिकत्वात्। नापि परसमवेतव्यापारजन्यधात्व
र्थफलशालित्वं तत्। स्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रयोगापत्तेः। विहगस्य स्वपरो यः स्वावयवः तत्समवे
तो यः स्वात्मकव्यापारः तज्जन्यधात्वर्थसंयोगात्मकफलशालित्वादित्यत आह प्रत्ययोपनीतेति प्र
त्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारः तज्जन्यधात्वर्थफलशालित्वमेव तन्मते कर्मत्वं। तादृशस्य
रजन्यधात्वर्थफलशालित्वं च कर्मत्वं फलनिष्ठाधेयत्वं द्वितीयादिना व्यापारनिष्ठाधेयत्वं तृतीयादि
नाभिधीयते। एवं च तण्डुलं पचति चैत्र इत्यस्य तण्डुलनिष्ठफलविशेषजनकव्यापारवांश्चैत्र इत्यर्थः। चैत्रेण

राम ५७

व्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन नव्यात्मानं प्रयाति [illegible] विहग इति प्रत्ययप्रसंगः । न चात्र व्यापारस्य
इंद्र्यर्थमिति वाच्यं । व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतत्वप्राप्तये तस्योपादानात् । अन्यथा वर्तमानत्वत्यादिना
प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतकालोपाधिस्तज्जन्यधात्वर्थफलशालित्वेन स्वात्मनोपि कर्मत्वसंभवात्
तत्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रतीत्यापत्तेः । न च तु थापि धात्वर्थेतिव्यर्थं । गच्छतीत्यादौ पूर्वदेशस्यापि क-
र्मत्वापत्तिः । तस्यापि प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारः तज्जन्यफलविभागशालित्वात् । त-
दुपादाने च न तथात्वापत्तिः । तस्य धात्वर्थत्वाभावा[illegible]त् । अत्र च परसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थः । तस्य च
वात्रो द्यात् स्थले आख्यातार्थव्यापारे । कर्माख्यातस्थले च निरूढद्वितीयार्थव्यापारे एवान्व-
य इति । परं [illegible]तु धात्वर्थे आधेयतासंबंधेन यदन्वेति तद्धेयत्वाधात्वर्थाधिकरणत्वसंबंधेनयत्रान्वेति

फलव्यापारयोर्विशेषणफलव्यापारयोर्विशेषणविशेष्यभेदादेव कर्मप्रत्ययव्यवहारः वस्तुतस्तु

तदपेक्षयावबोधोऽर्थश्च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगजनकग्रामभिन्नसमवेतव्यापारवांश्चैत्रः चै
त्रेण ग्रामो गम्यत इत्यत्र चैत्रवृत्तिग्रामभिन्नसमवेतव्यापारजन्यसंयोगशाली ग्राम इति बोधः। ननु कर्त्रा
ख्यातकर्माख्यातयोः पा[illegible]रत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वे कथमेकत्र कर्तृप्रत्ययः। एकत्र कर्मप्रत्
यइति व्यवहार इत्यत आह। फलव्यापारयोरिति। तथा च फलस्य विशेषणत्वे व्यापारस्य विशेष्यत्वे कर्तृप्र
त्ययइति व्यवहारः। एवं फलस्य विशेष्यत्वे व्यापारस्य विशेषणत्वे च कर्मप्रत्यय इति व्यवहार इति भावः।
ननु कर्माख्यातस्थले धात्वर्थफलस्य साक्षान्नामार्थेऽन्वयबोधाङ्गीकारे नामार्थधात्वर्थयोः साक्षा
द्भेदान्वयबोधोऽनाङ्गीक्रियत इति व्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्ग इत्यत आह। वस्तुतस्त्विति। अधिकरणत्वमित्या
दि। प्रथमान्तपदस्य पूर्वोक्तार्थ इत्यनेनान्वयः। ननु कर्माख्यातवत्कर्मकृतोऽपि आश्रयत्वबोधकत्वेन

आख्यातस्येव कृतोऽपि व्यापार एवार्थः कर्माख्यातस्य च धात्वर्थफलनिरूपितमधिकरणत्वं

कर्मकृतः फलाश्रयः कर्तृकृत्तश्च व्यापाराश्रय कर्मकर्तृसामानाधिकरण्यानुरोधात् । जानाती

स्यनामार्थे गनत्वप्रसंगः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्यानंगीकारादित्यत आह। कर्मकृत इति आश्रय इ
ति। फलस्येत्यादिः। कर्तृकृतोपि यत्नाश्रयबोधकत्वेप्येकाकारबोधजनकत्वरक्षणार्थं आख्यातस्यापि
यत्नवद्विशिष्टशक्तत्वापत्तिरित्यत आह। कर्तृकृत इत्यादि। कर्तृकर्मेत्यादि। उपदर्शितोभयस्थ
ले कर्तृकर्मप्रत्ययस्य सह कृत्तस्य धात्वर्थाभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धस्यानुरोधादित्यर्थः। जानातीत्यादि
प्रयोगा इति। आख्यातकर्मकर्तृकतामिति शेषः। पूर्वोक्तरीति। आश्रयत्वविषयत्वे कर्त्राख्यातकर्मा
ख्यातयोः आश्रयविषयौ च कर्तृकर्मणी तदर्थ इत्यर्थः। सुवर्थ एवेत्यादि। पच्यत इत्यत्र व्यापार
स्याख्यातार्थत्वाभावात् फले वर्तमानत्वान्वयबोधांगीकारे व्यापारस्य तत्त्वदशायां फलसत्त्वदशा
यामपि पच्यत इत्यादिप्रयोगापत्तिः। एवं पक्व इत्यादौ आख्यातभावेन तदर्थव्यापारे नीतत्वस्य बो
धादेः प्रयोगेषु पूर्वोक्तरीतिरनुसरणीया। चैत्रेण पच्यते पक्वमित्यादौ सकर्मकत्वव्यापारे तदन्वयः

आस्तांवाव्यापाराश्रयोऽशःकैवोविशिष्टमन्वयबललभ्यं

धइतिवर्तमानत्वेनधात्वर्थफलेऽतीतत्वस्यानन्वयांगीकारेफलसत्त्वदशायांव्यापारनाशदशायांपक्वास्तण्डुलाइति
प्रयोगानुपपत्तिश्चेतिभावः।वर्तमानत्वादीत्यादिनाऽतीतत्वादिपरिग्रहः।ननुपचमानइत्यादौशानच्प्रत्ययार्थै
कदेशोव्यापारएवतदर्थेवर्तमानत्वादेरन्वयःस्वीकर्तव्यः।तथाचपदार्थःपदार्थेनान्वेतिनतुपदार्थैकदेशेनेति
व्युत्पत्तिभंगइत्यतआह।पचमानइत्यादि।तथाचप्रकृतस्थलेतादृशव्युत्पत्तेःसंकोचःकल्प्यतइतिभावः।सर्व
त्रतादृशव्युत्पत्तिस्वीकारेबाधमाहआस्तांवेति।नन्वेवंसतितत्रव्यापाराश्रयतायाःबोधस्यानुभवसिद्धस्यलोपप्र
संगइत्यतआह।विशिष्टमिति।आश्रयतासंबन्धेनव्यापारविशिष्टाश्रयत्वमित्यर्थः।अन्वयबललभ्यमिति।एकपदोप थ
स्थापितयोरर्थयोःपरस्परमन्वयबोधांगीकारेणाकांक्षाकार्यकारणभावसिद्धत्वाद्बोधविषयइत्यर्थः।तथा
चैकपदोपस्थाप्ययोःपरस्परमन्वययोधेबाधकाभावेनतादृशनिर्णायविशिष्टार्थबोधेनानुपपन्नइतिभावः।

एवकारस्यैवान्ययोगव्यवच्छेदोऽन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदमात्रस्यातिप्रसक्तत्वात्

नन्वेकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधोत्पत्तिसिद्धः स तत्र मानाभाव इत्यत आह। एवकारस्यैवेति। यथा एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधानङ्गीकारे पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ पार्थान्ययोगव्यवच्छेदो नुपपन्नः। एवकारस्याप्यन्ययोगव्यवच्छेदे च प्रसेकत्र शक्तिद्वयस्वीकारेणोपदर्शितानुपपत्तिग्रस्तत्वादिति भावः। ननु एवकारस्य उभयत्र शक्तिर्न स्वीक्रियते किन्त्वन्ययोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टव्यवच्छेद एव। तथा चोपदर्शितान्वयबोधोऽनुपपन्न इत्यत आह। अन्ययोगेत्यादि। अन्ययोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टव्यवच्छेदमात्रस्येत्यर्थः। अतिप्रसक्तत्वादिति। सर्वसाधारणत्वादित्यर्थः। तथा च पार्थ एव धनुर्धर इतिवत् चैत्र एव धनुर्धर इति प्रयोगापत्तिः। चैत्रान्ययोगघटोभयत्वव्यवच्छेदस्य चैत्रान्ययोगप्रतियोगिकस्य धनुर्धरे विद्यमानत्वादिति भावः। न च अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेद एव एवकारार्थः। तथा च न चैत्र एव धनुर्धर इत्यादिप्रयो

अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्य पूर्वोक्तवाक्याप्रसिद्धिर्बाधो वा

गः । पार्थरूपधनुर्धरे चैत्रान्ययोगस्याविद्यमानतया धनुर्धरत्वावच्छेदेन चैत्रान्ययोगत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरत
त्र दोषमाह । अन्ययोगत्वावच्छिन्नेत्यादि । अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य वाक्यत्वे ऽन्यतादा
त्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिव्यवच्छेदस्य वाक्यत्वात् वाक्याप्रसिद्धिः । पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ ः अन्यतादात्म्यत्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावरूपवाक्याप्रसिद्धिः । पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभावरूपवाक्याप्रसिद्धिदोषो न सम्भवति । असमवेतत्वप्रसिद्धिसम्भवात् । अतस्तत्र दोषमाह । बाधितत्वं
वेति । पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ गन्धे ऽन्यसमवेतत्वाभावस्य बाधितत्वं चेत्यर्थः । ननु तत्र गन्धे ऽन्यसमवेतत्वव्यव
च्छेदस्य बाधितत्वेपि पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभावस्य तत्राबाधितत्वेन बाधासम्भवात् । एवं पार्थ एव धनुर्धर इत्या
दौ अन्य[ता]दात्म्याप्रसिद्धावपि पार्थान्यतादात्म्याभावस्य प्रसिद्धिसम्भवेन बाधसम्भवादिति गोद्धरणात्माह । पा

पार्थ एवेत्यादौ पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रत्ययप्रसंगाच्च । तस्य चत्ततोन्यत्वात्

र्थ एवेत्यादाविति । तस्य पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य । ततोन्यत्वात् । एवकारस्या
ऽयत्तावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव पदादुपस्थितिसम्भवेन एवकारात् पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदस्य प्रत्ययासम्भव
इति भावः । ननु त्वावन्तादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादौ एवकारस्य शक्तिः कल्पनीया । तत्र त्व
पदं यत्समभिव्याहृतविभक्तिसमभिव्याहृत एवकारः श्रुतस्तत्परं । तथा च नोपदर्शितानुपपत्तिस्तत्राह
धर्माह । त्वामेत्यादि । त्वत्वस्याननुगमात् सर्वथैव त्वादिसाधारणानुगतत्वस्याभावात् । पार्थान्यव्य
वच्छेदादौ एवकारस्य नानाशक्तिकल्पने गौरवान्नेत्याह । तथा चानन्तशक्तिकल्पनभिया अप्रदर्शितप्रकारे
णादरणीय इति भावः । ननु एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदे च नानाशक्तिवादिमते कथं पार्थ एवध
नुर्धर इत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदबोध इत्यत आह । तस्मादित्यादि । यथा नीलो घटो नास्तीत्यादौ घट
ऽन्ययोगव्यवच्छेदत्वेन प्रकारत्वे च त्वत्वस्याननुगतत्वात्तच्छक्यानन्त्यं । नीलो घटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वाव

समानं चेत्कृतौ कालाद्यन्वयवादिनां धात्वर्थानुकूल

त्रि·टी·
५१

त्वावच्छिन्ने नीलस्यान्वयेन घटत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयते। तथा पार्थ एवेत्यादौ एवकारार्थान्यैकदेशे भेदे
पार्थस्यान्वयेनासम्भवयोगे तस्य व्यवच्छेदे न्वयेन पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदः प्रतीयत इति समुदितान्वे
यार्थः। ननु कार्तकृदर्थव्यापाराश्रयैकदेशे व्यापारे वर्तमानत्वा न्वयस्वीकारे मइनमने पदार्थः पदार्थे
नान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिसंकोच एव दोषः। व्यापाराश्रययोस्तस्य नानाशक्यत्वेनानन्तशा
क्तिकल्पनाप्रसङ्ग इत्यत आह। समानं चेति तथा चाख्यातस्य कृतित्वेन वक्तृतौ शक्तिवादिनापि कार्तकृ
दर्थकृत्याश्रयैकदेशे कृतौ वर्तमानत्वादेरन्वयाभ्युपगमे व्युत्पत्तिभङ्गः। कार्तकृतः कृतौ आश्र
ये च शक्तिद्वयस्वीकारेऽनन्तशक्तिकल्पनाप्रसङ्गोऽव्यपममभ्युपेयो मतद्वयेपीति भावः। ननु भावाख्यातं कार्तकृ
तो व्यापारतदाश्रययोः शक्यत्वमभ्युपगम्यते संमुग्धा इत्यादावपि तथैव वक्ष्यमाणतया मुग्धानीः कुसुमैककल्पा

२ १

वा
राम
५१

व्यापारविरहिण्यपि महीरुहादौ न स्वज्यते संयुक्त इत्यादिव्यवहारात् न संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतेश्च

पत्तिः प्रत्ययोपनीतधात्वर्थानुकूलव्यापारजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य तत्र वृक्षादौ संभवादित्यत
स्त्राह। धात्वर्थेत्यादि। तथा च तत्र प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे तथाविधव्यापारविरहिणि वृक्षे नादृशप्रत्य
योपपत्तिरितिभावः। ननु स्त्र इष्टवदात्मसंयोगादिरूपव्यापारस्य तत्र वृक्षादौ सर्वदा सत्त्वेन तत्र तथाविध
व्यापारविरह एवा सिद्ध इति संयुज्यत इत्यादौ प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे नोक्तानुपपत्तिरतो दृष्टरागा
तरमाह। संयोगमात्रप्रतीतेश्च। मात्रपदेन व्यापारस्य व्यवच्छेदः। तथा सति तत्र व्यापारस्यापि बाधस्या
दितिभावः। न सकर्मकत्वमिति। व्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन प्रत्ययोपनीततादृशव्यापार
जन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य तत्र काप्यभावान्न सकर्मकत्वमितिभावः। ननु घञो व्यापारार्थक
त्वे भावे घञिति अनुशासनविरोधः। तादृशानुशासनेन घञः प्रयोगसाधुत्वमात्रप्रतीतेरत आह। सं
न तत्र प्रत्ययस्य व्यापारवाचितेति। न सकर्मकत्वं· संयोग इत्यादौ धात्वर्थमात्रप्रतीतेश्च घञादेश्च प्रयोग

साधुतामात्रत्वमिति मंडनमतानुयायिनः तन्न·

पचतीत्यादौ पाकानुकूलयत्नानुभवप्रसंगात् फलानुकूलादृष्टवत्स्वपि पचतीत्यादौ विभागानुकूल
पूर्वसंयोगादिमति निष्फलादावपि त्यजतीति प्रयोगप्रसंगाच्च तत्र फलानुकूलत्वेन व्यापारविशेष

योगइत्यादाविति। तथा च नादृष्टानुकूलस्य तस्य तत्र लाभिप्रायकमिति न दोष इति भावः। तत्र तत्रेत्यादि। तत्र लक्ष
णया नादृष्टानुभवोपपादनेन तुलाघवाघलत्वमेवाख्यात[illegible]शक्यतावच्छेदकं युक्तमिति भावः। मंडन
मते दोषांतरमाह। फलेति। तथा च पाकानुकूलसाधारणव्यापाराभाववति अदृष्टादिरूपसाधारण
व्यापारवति पुरुषे पचतीत्यादिप्रयोगप्रसंगो मंडनमतेऽपीति भावः। नन्वसाधारणजनकताश्र
यव्यापारस्याख्यातार्थत्वे नोक्तदोष इत्यत आह। विभागादाविति। चलतीत्यापत्तिः संभवति इत्यतो नि
ष्फलादाविति उक्तं। प्राभाकरमतमनुपन्यस्य तत्र दूषणमाह। तत्र तत्रेत्यादिना। तत्र तत्र। गच्छतीत्यादौ।
तत्तत्फलेति। संयोगविभागादीत्यर्थः। क्वचिदाश्रयत्वादिकमपीति। भावाख्यातस्थले आश्रयत्वादि भा
वात् क्वचिदिति। प्रसंगादिति। लक्षणादिना नादृष्टानुभवोपपादनेन तुलाघव[illegible] त्येव व्यापारणीकरणी

एवं धात्वर्थः सर्वत्र धात्वर्थोऽश्रयत्वमेव कर्तृत्वसंख्यावर्तमानत्वादिकं क्वचिदाश्रयत्वमप्याख्यातार्थ इति
गुरुमतमपि नादृष्टयत्नानुभवप्रसंगादनुपादेयमिति॥ ॥ इत्याख्यातवादः॥ ॥

आं.त्रि.टी. यत्वादित्तिभावः॥ इति श्रीरघुदेवभट्टविरचिताख्यातवादटिप्पणी समाप्ता॥

५३